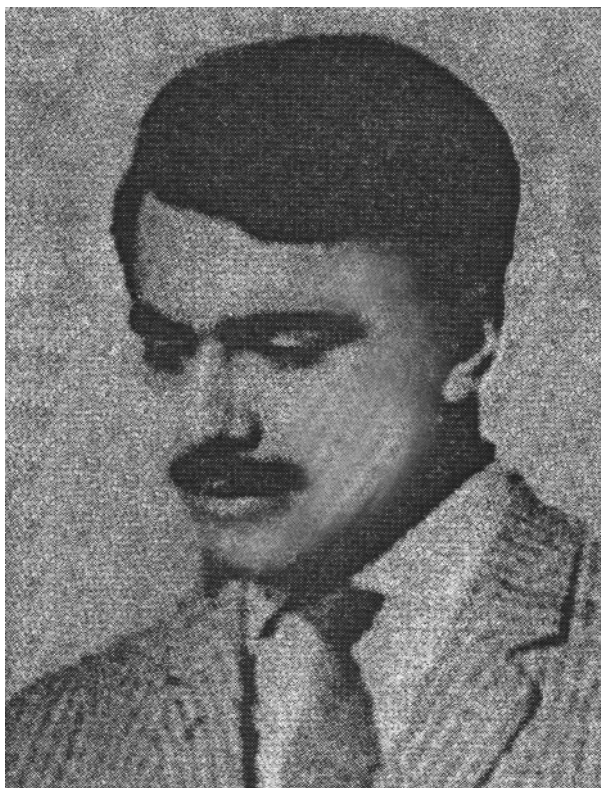

ƏLİRZA NABDİL OXTAY

ƏSƏRLƏRİ

BAKİ-2008

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z. Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının 8 fevral 2008-ci il
tarixli qərarı ilə qər olunur*

Əlirza Nabdil Oxtay

ƏSƏRLƏRİ

**Toplayan, ərəb əlifbasından transliterasiya və tərcümə edib
çapa hazırlayanlar: İslam Qəribli və İlham Qəribli**

**Redaktoru, ön sözün, izah, şərhlərin müəllifi f.e.n., İslam
QƏRİBLİ**

*Kitaba Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir
tarixinin istedadlı nümayəndələrindən biri, nakam və şəhid
şair Əlirza Nabdil Oxtayın şeirləri, “Tülkü kitabı” poeması,
“Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərinin tərcüməsi və
Məftun Əminidən tərcümələri daxil edilmişdir.*

AZADLIQ FƏDAİSİ

Bilsinlər ki, dilsiz dinsə nə qopar!

Ə.N.Oxtay

XX əsrin ortalarında İranda bədnam Pəhləvi rejiminin tüğyan etdiyi, qatı fars millətçi rejiminin at oynatdığı, türkçülük, azərbaycançılıq məfkurəsinin dövlət tərəfindən rəsmən qadağan olunduğu məqamda ictimai fəaliyyət meydanına atılıb Azərbaycan türklərinin haqq səsinə dünyaya bəyan etmək missiyasını şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirən qeyrətli şəxsiyyətlərdən biri də Əlirza Nabdil Oxtaydır. Akad. B. Nəbiyevin sözləri ilə düşək: “Nurlu ideal yolunda, xalq azadlığı, bəşər səadəti uğrunda mübarizədə bilavasitə göstərdiyi müstəsna qəhrəmanlığı ilə adı tarixin qızıl səhifələrinə hakk olunan”¹, 28 illik qısa, lakin çox şərəfli, ibrətamiz, zaman – zaman nəsillərə örnək ola biləcək bir ömür yaşamış Əlirza Nabdil 1944 – cü ildə Təbrizdə ortabab bir ailədə anadan olmuş, uşaqlıq və gənclik illəri vətənimizin əzəli və əbədi paytaxtı Təbrizdə keçmişdir. Həyat yolunun ilk illəri tariximizin şərəfli səhifələrindən birini təşkil edən Cənubi Azərbaycandakı Milli Demokratik hökumətin fəaliyyəti dövrünə (1945 – 1946) təsadüf edən Ə.Nabdilin də milyonlarla gənc azərbaycanlı balaları kimi millətin varlığı və hüquqi, siyasi müstəqilliyi ilə bağlı arzu və diləkləri pöhrə halında ikən ruzgarın amansız şaxtalarına tuş gəlmiş, saralıb solmuş, lakin bu fitrətdən qeyrətli, döyüşkən və mübariz gəncin qəlbindəki ümid şamını nə qəzavü qədər in tufanları, nə də zamanın qadağaları söndürə bilməmişdir. Sonralar məslək və məramını “Mən məhəbbət yollarında can qoymaq üçün yaranmışam” şəklində bəyan edən gələcək şair və mücahid Təbriz, Əhər, Marağa, Ərdəbil və Xoy şəhərlərində təhsil alaraq orta məktəbi bitirmək barədə diplom – attestat alır və 1961 –ci ildə Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. Hüququ

¹ B.Nəbiyev. Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses (B. Nəbiyev, Ş. Salmanov. Ədəbiyyat, 11-ci sinif, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-2001, səh.199)

tapdalanan, dilinə, milli adət - ən`ənələrinə, ədəbiyyatına, maarifinə yasaqlar qoyulan millətin hüquqlarını qorumaq eşqilə yaşayan gənc 1967 –ci ildə universiteti bitirib (bə`zi mənbələrdə onun ali təhsilini tamamlamadan Təbrizə dönməsi də qeyd olunur)² ali təhsilli hüquqşünas diplomu alsa da, arzusuna müfəvvəq ola bilmir, rejim onun ədliyyə orqanlarında çalışmaq, “millətinin imzasını imzalar içində görmək” (Məhəmməd Hadi – İ. Q) istəyinin üstündən qara bir xətt çəkir.

Ə.Nabdil vətənpərvər və miilətsevər bir gənc olaraq hüquq sahəsində fəaliyyət imkanlarının məhdudluğunu görəndən sonra Xoy şəhərində müəllim kimi fəaliyyətə başlamış, özü gənc olsa da, gəncliyi vətən və xalq azadlığı uğrunda mübarizlər kimi yetişdirməyə cəhd göstərmişdir. Həmin zamanlarda Ə. Nabdillə tanış olmuş, azadlıqsevərlərə qoşulduğundan sonralar mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan Əhməd Xoylu xatirələrində qeyd edir ki: “Əlirzanın gəlməsi bizim məktəbdə güclü tə`sir qoydu. Bizim dünyagörüşümüz, necə yaşamağımız üçün bir parlaq məş`əl oldu. Vətənin və vətəndaşın başqa anlamını mən və mənim yoldaşlarım ondan öyrəndik”³. Ağır və üzücü şəraitdə, ana dilində məktəb, mədrəsə və mətbuatın olmadığı, doğma Azərbaycan türkcəsinin dövlət idarələrində deyil, hətta küçə və meydanlarda yasaq edildiyi məqamlarda əqidə və məslək dostları ilə birgə o, nəinki doğma dilində danışmaq, eyni zamanda yazıb – yaratmaqdan da çəkinmir. Xoyda müəllim işlədiyi illərdə o, Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi fikirli, tərəqqipərvər ziyalılarından olan yazıçı – müəllim Səməd Behrəngi (1940 - 1969) ilə tanış olur və bu tanışlıq onun dünyagörüşünün

² Ə. Nabdil Oxtayın “Azərbaycan və milli məsələ” adlı kitabına yazılmış müqəddimədən(fars dilində), çap ili və yeri göstərilməmişdir, səh. 11. (Ə.Nabdil Oxtayın ölümündən sonra yoldaşları tərəfindən gizli şəkildə çap edilmiş bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq geniş şərh və izahlarla “Kredo” qəzetidə dərc olunmuşdur. Bax: “Kredo” qəzeti, 6,12,20,27 oktyabr, 3,10,17,24 noyabr, 1,8,11 dekabr 2007-ci il, N 47, 48, 49, 50-51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58)

³ Əlirza Purbozorc Vafi. Eynaliya salam, Köln, 2004, sən. 99

formalaşmasında, ondakı milli ruhun güclənməsində mühüm rol oynayır. Ə. Nabdilin S. Behrəngi ilə necə tanış olması ilə bağlı Güney Azərbaycanının tanınmış tədqiqatçılarından olan Rəhim Rəisniyanın “Ərdəm” jurnalında çap etdirdiyi “Əlirza Nabdil Oxtay” adlı yazısında oxuyuruq: “Əlirza ilə Səməd “Adinə” nəşriyyəsini çıxartdıqları vaxt tanış olmuşdular”⁴. Daha sonra bu yazıdan öyrənirik ki, S. Behrənginin başçılıq etdiyi və cəmi 17 nömrəsi işıq üzü görən “Adinə” “Məhdi-azadi” qəzetinə bağlı bir məcmuə olmuş, 1965-ci ilin sentyabrından 1966-cı ilin sentyabrına qədər fars dilində nəşr olunmuşdur. R. Rəisniya yazısının başqa bir yerində yazır: “Bir neçə başqa qələm tutan gənclər kimi Oxtayın da ilk yazıları “Adinə”də çap olunubdur. Şeirləri tərcümə edən də (burada Ə. Nabdilin şeirləri nəzərdə tutulur-İ.Q.) adlım şairimiz Y. Məftun Əmini idi. Məftun müəllim şairi belə təqdim edirdi: “Əlirza Oxtay Azəri dilində şeir yazan cəşqun bir istə`daddır, gözəl şeirlər də yazır”<sup>5</sup>. S. Behrəngi Ə. Nabdilin duyğu, düşüncə və məramına bələd olduqdan sonra onu milli ruhlu ziyalılardan və fədai hərəkatının nəzəriyyəçilərindən olan Əmir Pərviz Puyanla tanış edir. Təbrizə gələnə qədər Məşhəddəki məzhəbi ocaqların birinin tə`siri altında olan Ə. P. Puyanın Əlirza ilə görüşü hər ikisinin xatirində silinməz izlər buraxır. Ə. Oxtay ona Məşrutə hərəkatı barədə geniş mə`lumat verir və şəxsən özü onu aparıb Məşrutə inqilabı zamanı gedən döyüşlərin baş verdiyi yerləri göstərir. Ə. Nabdillə bağlı xatırlamalardan birində oxuyuruq: “Sonralar şəhid olmuş Xorasan türklərindən olan Abbas Huşmənd deyirdi: “Puyanı Təbriz səfəri və oradakı adamlarla, xüsusən Oxtayla görüşü bütün dəyişmişdi. Puyan deyirdi ki, İranda hər şeyə, ictimai-siyasi dəyişikliyə fikir edənlər gərək öncədən Azərbaycan, İran, Şərqi tarixini, Azərbaycanın İrana və Şərqi ölkələrinə verdiyi demokratiya ərməğanını, vətən yolunda düşmənlərə qarşı qəhrəmancasına dirənişlərini dərinədən oxuyub başa

⁴ R. Rəisniya. Əlirza Nabdil Oxtay, “Ərdəm” jurnalı, 2002, beşinci nömrə, aban ayı, səh. 5

⁵ Yenə orada, səh. 5

düşsünlər”⁶. Çox keçmir ki, Ə. Nabdil şahlıq rejiminə qarşı müxalif olan gənc qüvvələrin dərin rəğbətini qazanır. Az sonra o, əqidə dostlarından olan Bəhrüz Dehqani və Manaf Fələki ilə birgə “İran Xalq Fədai Partizanları” təşkilatının Təbriz qanadının mərkəzi özəyini yaratmağa müvəffəq olur. Bu təşkilatın əsas məqsədi İran ərazisində yaşayan xalqları, o cümlədən hamıdan artıq ayrışdırmağa, tənqib və məhrumiyyətlərə məruz qalan Azərbaycan türklərini şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə hazırlamaqdan və gələcəkdə İranda yaşayan xalqların milli, mədəni və hüquqi bərabərliyini təmin etməkdən ibarət idi. Bu təşkilatın əməli fəaliyyəti nəticəsində 1970 –ci ildə şahlıq rejiminə qarşı “Siyahkəl silahlı üsyanı” adı ilə məşhur olan xalq hərəkatı baş vermişdi ki, hərəkatda ən fəal şəkildə iştirak edənlər, heç şübhəsiz ki, hüquqları tapdanan Azərbaycan türkləri idi. Əfsuslar olsun ki, beynəlxalq demokratik qüvvələr tərəfindən yetərincə himayə olunmayan bu xalq hərəkatı silah gücünə amansızcasına yatırıldı və təşkilatın qərarı ilə təşkilatın üzvləri İranın müxtəlif yerlərinə səpələnərək gizli fəaliyyətə keçdilər. 1970 –ci ilin baharında (şəmsi tarixi ilə 1350 –ci ilin fərvərdin ayı) Tehranın Paminar rayonunun xəfiyyələri tərəfindən izlənilən Ə. Nabdil hökumətə qarşı silahlı mübarizəni təbliğ edərkən dövlət məmurlarının atəsinə məruz qalaraq ağır yaralandı və huşsuz halda ələ keçirildi. Şəhər polisinsnin məşhur cəlladları Niktəb, Pərviz Sabiti və onların əlaltıları tərəfindən ağır işkəncələrə məruz qalsa da, yoldaşları və təşkilat barədə ondan heç bir məlumat ala bilmədilər. Polis nəzarəti altında olan xəstəxanada müalicə olunarkən imkan tapan kimi xəstəxananın üçüncü mərtəbəindən tullanaraq qaçmaq istəyən Ə. Nabdil ələ keçməsin deyə, yenidən sağalmağa başlayan yarasını yırtaraq bağırsaqlarını əlinə dolyıb intihara cəhd etsə də, buna müvəffəq olmur. Polis tərəfindən yaxalanan, yenidən zindan küncünə atılan şair on bir ay ağır işgəncələrə mətanətlə dözüür. “Təşkilatı yaradan da mənəm, üzvləri də mənəm”,- deyə kimsəni ələ vermir. Uzun sürən məhkəmələr ona altı dəfə ölüm hökmü

⁶ Ə. P.Vafi. Göstərilən kitabı, səh. 69

çıxarsa da, istintaqa lazım olan ifadələri ala bilmədiklərinə görə hökmün icrasına cəsarət etmirlər. Nəhayət, 1350-ci ilin isfənd ayının 22-də (12 mart 1972-ci il) Ə.Nabdil Manaf Fələki və digər səkkiz məsləkdaşı ilə birlikdə vəhşicəsinə e`dam edilir.

İran İslam İnqilabının qələbəindən bir ay (mart 1979) və Ə.Nabdilin vəfatından 7 il sonra Həbib Sahir (1903-1989) Ə. Nabdillə tanışlığı və əsərləri haqqında yazırdı: “Qış mövsümü, axşam çağı idi. İlk dəfə Oxtayla tanış oldum. O, məndən lirik şeirlər kitabımı istədi. Evimə çağırdım. Üç gündən sonra, gün batana yaxın bizə gəldi. Oturub çay içdik, dərədən-təpədən danışdıq. Oxtay özünün türkcə şeirlərindən bir neçə yarpaq oxudu. Heyrət etdim. Oxtayın şeirləri nə o taylıların, nə də bu taylıların şeirinə bənzəmir. Oxtayın əlhanında yalnız gözəllik deyil, dərin bir duyğu və yabançı bir ahəng var idi. Şübhəsiz, Oxtay müstəsna istə`dada malik bir gənc idi. Lakin əfsus, o parlaq cəvahir qara torpaq altında çürüyüb fənaya getdi”⁷.

Şeirlərini “Oxtay” təxəllüsü ilə yazan Ə. Nabdilin belə bir təxəllüs götürməsi təsadüfi deyil. Şairin təxəllüsünün izahı ilə bağlı qeydlərindən anlaşıldığı kimi təxəllüsün anlamı “oxa tay, ox kimi, oxa bənzər” mə`nalarını verir⁸. Ə.Nabdilin ölümündən sonra dostları onun şeirlərini toplayaraq “İşıq” adlı bir kitabda nəşr etdirmişlər⁹. Topluda çap olunmuş şeirlərin 33-ü və şair Məftun Əminindən edilmiş 2 tərcümə 1963-1967-ci illərə aiddir. Şairin S.Behrənginin ölümü münasibəti ilə yazdığı “Səməd könlümdədir” şeiri isə “Arəş” qəzetindən alınaraq kitaba daxil edilmişdir. “Rüf`ət” nəşriyyatının çap etdiyi kitabın həcmi 116 səhifədən ibarətdir. Nəşriyyat tərəfindən farsca yazılmış 1 səhifəlik ön sözdən sonra 106-cı səhifə də daxil olmaqla şairin öz şeirləri, 107-116-cı səhifələrdə isə şeirlərini, əsasən, farsca yazan Azərbaycan şairi Y.Məftundan tərcümə etdiyi “İnsan və soruşucu”, “Yeli səsləyirik” adlı iki şeiri verilmişdir.

⁷ Sitat R. Rəisniyanın “Ərdəm” jurnalındakı məqaləsindən götürülmüşdür.

⁸ İ. Qəribli. Azadlıq fədaisi, “Bakı-Təbriz” dərgisi, 2006-cı il, N 4, səh. 55

⁹ Əlirza Nabdil Oxtay. İşıq, “Rüf`ət” nəşriyyatı, birinci çap, zəmistən (qış), 57 (miladi tarixlə 1978-ci ilin qışı- İ. Q.)

Ə. Nabdilin əlimizə gəlib çatan digər kitabı “Tülkü kitabı” adlanır¹⁰. XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi M. Xalxalının “Sələbiyyə” məsnəvisinin motivləri əsasında yazılmış bu əsəri müəllif 1969-cu ildə tamamlamış, kitab onun ölümündən yeddi il sonra, 1979-cı ildə Təbrizin “Ehya” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Kitabın üçüncü səhifəsində belə bir qeyd verilmişdir: “İran xalqının fədaisi Əlirza Nabdil bu əsəri 1348 ilində (miladi 1969-cu il- İ. Q.) yaradıb”.¹¹ 62 səhifədən ibarət olan bu kitabı M. Xalxalının “Sələbiyyə”sinin sadələşdirilmiş variantı və ya qısaldılmış forması adlandırmaq doğru olmazdı. Bizcə, Ə.Nabdil Cənubi Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatda ana dilli uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yox dərəcəsində olduğunu nəzərə alaraq, zamanənin ruhuna uyğun yeni bir “Tülkü kitabı” (“Tülkünəmə”) yaratmışdır.

Bunlardan başqa, Ə.Nabdildən farsca yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” adlı otuz doqquz səhifəlik bir əsəri də yadigar qalmışdır ki¹², biz şairin ölümündən sonra dostları tərəfindən gizli şəkildə çap olunan həmin əsəri də fars dilindən tərcümə edərək oxucuların mühakiməsinə veririk. Yeri gəlmişkən, həmin əsərin tapılmasında bizə yardımçı olmuş Pərviz Əsədiyə və əsərin mətninin surətini Fransadan bizə göndərmiş Ə. Nabdilin hərəkət yoldaşı və əqidə dostu Maşallah Rəzmiyə təşəkkürümüzü bildiririk.

Şairin əlimizə gəlib çatan irsi ilə tanış olduqda, həqiqətən də onun əsərlərinin bir ox kimi Pəhləvi rejiminin bağrına sancılmaq üçün yazıldığı qətiyyəən şübhə doğurmur. Həcmcə kiçik, lakin məna və mündəricə baxımından kiçik ölçülərə sığmayan kitabdakı şeirlərin hər biri məslək və məramı uğrunda məş'əl kimi yanan həqiqi, ilhamlı bir şairin hiss və həyəcanlarının bədii

¹⁰ Fədai, şəhid Əlirza Nabdil Oxtay. Tülkü kitabı. Təbriz, “Ehya” nəşriyyatı, birinci çap, 58-in yayı (miladi tarixi ilə 1979-cu il- İ. Q.)

¹¹ Yenə orada, səh. 3

¹² Ə. N. Oxtay. Azərbaycan və məsələyi-milli (fars dilində), çap ili və yeri göstərilməmişdir

təcəssümüdür. Elə bir şairin ki, bütövlük, tamlıq, mərdanəlik, ən əsası milli məfkurə onun həyat və yaradıcılıq idealıdır.

Forma, məzmun baxımından əsərləri XX əsrin 60 – 70 –ci illərində Cənubi Azərbaycanda yaşayıb – yaradan qələm yoldaşlarından fərqlənən Ə. Nabdil daha çox yeni, bir qədər də sərbəst şeirə meyli ilə seçilir. Onun “əsərlərində xalqın həyatı, onun tarixi, qaraguruha və imperialist qəyyumluğuna qarşı mübarizə əhvali-ruhiyyəsi, mətanət və dözümlü, gələcəyə inamı tərənnüm edilir”¹³. Şeirləri dil, üslub cəhətdən tamamilə milli ruhda, bə`zən də az qala danışiq dilinə yaxınlaşan Ə. Nabdil şeirinin baş mövzusu müstəqillik və azdıq, lirik qəhrəmanı isə şairin özüdür. Zəhiri parıltı, bərbəzək, Şərq şeirinə xas olan çoxmərtəbəli məcazlar sisteminə onun əsərlərində nüzbatən az təsadüf olunur. Nifrəti də, məhəbbəti də birbaşa olan bu poeziyada üzdə, zəhiri qatda cəlbədicə şeylər tapmaq o qədər də asan deyil. Mə`na əsl poeziyaya xas olan alt, sətiraltı qatdadır.

Sual oluna bilər: Ə.Nabdil doğma Azərbaycan türkcəsində təhsil almaya-almaya necə olmuşdur ki, bütün şeirlərini mükəmməl bildiyi fars dilində deyil, ərəb-fars tərkiblərindən qaçmaqla doğma Azərbaycan türkcəsində, həm də yüksək zövq və sənətkarlıqla yazma bilmişdir? Sualın iki mümkün cavabı var ki, əslində bunlardan biri digərini tamamlamağa xidmət edir. Birincisi, bu şairin millətində bağlılığı və əqidəsi ilə, ikincisi isə onun və onun kimi millətçi gənclərin mütaliəsi və öyrəndikləri ilə bağlı idi ki, bu barədə o, 1970-ci ildə fars dilində yazdığı “Azərbaycan və milli məsələ” adlı əsərində məlumat verərək yazır: “ 40-cı ilin əvvəllərində (1960-cı illərin əvvəlləri) bir qrup çalışqan və həvəskar azərbaycanlı gənclər qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını mütaliə edərək vaxtaşırı ədəbi məcmuələrin nəşrinə cəhd göstərirdilər. Bütün bunlar şiddətli polis təzyiqi altında baş verirdi. Gənclər öz milli dil və ədəbiyyatları ilə tanış olaraq onu yaymaq istəyirdilər. 1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəllərinə qədər (1946-1960-cı illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində

¹³ B. Nəbiyev. Göstərilən əsəri, səh. 200

bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər növhə və “Heydər babaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və ya mətbuat yayımını qadağan etmişdi”¹⁴. Şübhəsiz, Ə.Nabdil də haqqında danışdığı “bir neçə gəncdən” biri imiş və bütün ömrü boyu ən`ənəsinə sadıq qalaraq doğma dilində yazmağı özünə şərəf işi hesab etmişdir.

XX əsrin 60 – 70 –ci illərində Cənubi Azərbaycan poeziyasında süjetli lirikanın bir sıra gözəl nümunələrini yaradan Ə. Nabdil Oxtayın “Kürdüstan”, “Tozlu piano”, “İşıq”, “Yurd”, “Səttarxan atlıları” və s. bu kimi əsərləri “adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər” in çox ustalıqla verilməsi, əsas ideyanın açılmasına xidmət edən orijinal deyim tərzilə diqqəti cəlb edir.

Təpədən dırnağacan hiss – həyəcan və düşüncə şairi olan şairin “Tozlu piano” əsəri Ə. Nabdil yaradıcılığının əsas ideya – bədii istiqamətini qavramaq üçün tutarlı bir nümunədir. Şeirnin başlanğıcında ceviz taxtasından düzəldilən qapıları “mətəmsiz ölumdən bəri bağlanan” bir piano təsvir edilir. Əslində buna təsvir demək bir qədər mübahisə doğura bilər. Çünki burada “tozlu piano”nun rəsmini çəkmək deyil, o susmuş pianonu dilləndirmək və dillənmiş pianonun sədaları altında yeni inqilabi nəğmələrin oxunacağına oxcusunu inandırmaq məqsədi güdülmüşdür. Aşağıdakı misralara diqqət edək:

Sazaqlı bir səhər parçalayaraq
Qara səssizliyi tozlu piano.
Qızgın barmaqlardan axacaq o gün
Səhəndin buzlanmış ağca gülləri!
Qorxulu bir rəqsə başlayırlar, bax,
Dağların açmamış solan gülləri!
Canlanır dənizlər, qıvrılır çöllər,

¹⁴ Ə.N. Oxtay. Azərbaycan və milli məsələ, “Kredo” qəzeti, 8 dekabr 2007-ci il, N 57 (tərcümə, izah və şərhlərin müəllifi İ. Qəribli)

Qaçırlar ulduzlar qanlı göylərdən,
Ulduzlar – gecənin bahadırları....¹⁵

Bəs bu pianonu kim dilləndirəcək, kim çalacaq? Həmin adamların ünvanını da şair çox poetik və obrazlı şəkildə özü nişan verir və şeiri belə bir uğurlu və ümidli sonluqla tamamlayır:

Uşaqlar, əlizi mənim qəlbimin
İstiliyi ilə qızdırın, gedin,
Yoxsa soyuq əllər nə edə bilər?
Sazaq dan yerində bizi gözləyir,
Soyuq əllər ilə aç bilmərik
Gələcək günlərin qızıl qapısını.
Soyu əllər ilə çala bilmərik
Günlərin sazında zəfər mahnısını!

Ə. N. Oxtay döyüş və inqilab şairidir. O bilir və başa düşür ki, azadlıq pay kimi, peşkəş kimi verilmir, onu qazanmaq üçün şəhadət şərbətini nuş etmək, torpağı qızıl qanla sulamaq lazımdır. Azadlığı yurdda qaranlıqların qənimi olan dan yerinin sökülməsinə bənzədən şair sual edir:

- Yurdumuzda görün haçan dan sökülü?

Sualın cavabını yubarmayan şair dərhal belə bir cavabla qətiyyətlə oxucusuna müraciət edir:

Qoy suvaraq qanımızla bu səadət nihalını,
Qönçələnib qoy açılısın
Uca dağlar zirvəsində
Dan yerinin qızıl gülü!
Daha onda işığın yox,
Qaranlığın gözlərindən

¹⁵ **Qeyd:** Ə. N. Oxtayın şeirlərindən gətirilən sitatlar “İşıq” kitabındandır

Acı – acı yaş tökülü!

Ə. N. Oxtayın “İşıq” şeri 60 -70 –ci illər Güney şeirinin ən uğurlu nümunələrindən biridir desək, zənnimcə, səhv etmərik. “Damcı – damcı qaranlıqda tər tökən” “qara telli kibritçi”yə xitabən:

Od yurdunun qızılca dağlarından,
Milyonlar ton kükürd çəkib səpgilən.
Karxanadan belə kibrit tökgilən
Ki, zülmətin kökün yandırıb – yaxsın
Bütün aləm bizlərə heyran baxsın ! , -

deyə müraciət edən şair “sarı telli zəncanlı”dan kəskin bıçaqlar yonub düzəltməyi xahiş edir ki, həmin bıçaqlar:

Yırta bilsin zülmün çirkin ürəyin,
Qırsın ölüm quşunun da qanadın!

“Xurma telli müəllim”dən isə şairin istədiyi başqa şeydir. Şair nə istəyir? O istəyir ki, müəllim “qaranlıq klaslara” işıq saçsın. “Korluq çəkmiş” balaca insanların, oddan isti, qordan aydın qəlbində “bəşəriyyət” sözünü təkcə yazsın və “insanların qol – qanadını bağlayan” “qorxu fikrin” onların ürəyindən aparsın.

“Rumdan göyçək Urmuda” yaşayan sənətkarlardan, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnən, “kirpikləri piltə kimi közlənən” toxuculardan da şair eyni şeyi xahiş edir, arzularını üstüörtülü şəkildə deyil, birbaşa, aşiq şəkildə bəyan edir:

Bircə yol da xalçanda bir şəkil sal,
Baxanların dizlərini qurutsun,
Bir şəkil sal, ərbabları qorxutsun!
Zalımların barmaqların düyünlə,
Süleyman tək qalx, əjləri zəncirlə.
Qoy xalçanı satan – alan bilsin ki,

Sənin dilsiz əllərinə nələr var.
Xalça üstə başmaqlı yerinlər,
Bilsinlər ki, dilsiz dinsə, nə qopar!

Şairin mayası gələcəyə inamla yoğrulmuş mübariz ruhlu şeirlərindən biri də “Səttərxan atlıları”dır. Bu şeir ilk baxışda Məşrutə hərəkatına həsr olunmuş əsər təsirini bağışlasa da, əslində burada məqsəd bambaşqadır. Tərxan hadisəni bir ədəbi fakt kimi alıb müasirləşdirən şair heç nəyin dəyişmədiyini, yenə də Güneydə zülmün ərşə dirəndiyini oxucularına xatırladaraq onları daima sərvaxt və səfərbər olmağa çağırır. Bir daha xatırladır ki, gələcək nəsillərin xoşbəxt, azad, rahat yaşaması üçün məmləkətimiz yadların əlindən alınmalı, istibdad qoşunu darmadağın edilməlidir. Səttərxan atlılarının dilindən söylənmiş şeir belə tamamlanır:

Sübh azanı olmamış,
Gümüş ulduz solmamış,
Tüfəngim kürəyimdə,
Qatarlar belimdəykən,
Qızıl atım yel kimi,
Götürülür dağlara.
Onu bir qaşovlayın,
Yəhərin hazırlayın.
İstibdad qoşununa,
Gedirik qırğın salaq.
Gedirik ölkəmizi,
Yadlar əlindən alaql!
Gedirik gədəklərin,
Qurdların tutub boğaq.
Bəlkə gələcəkdə siz,
Balalar, dincələsiz.
Qızıl atın belində,
Dağlara yüksələsiz.

Yaradıcılığının ilk illərində yazılmış “Yalqız qara ağac” şeirində dağ ətəyində, bir dərə qırağında bitən ağaca xitab edən şair öz halı ilə ağacın vəziyyətini müqayisə edərək bildirir ki, nə sən adamlardan vəfa görmədin, nə də mən. Sən də təkliyin əlində əsir-yesirsən, mən də. Bu səbəbdən də halımız eynidir. Sən “yarsız, yoldaşsız tək yaşamağa məhkum olubsan” və “mən təkəm, yoldaşsızdır şəhərdə hamı” və beləcə “təklidə birik, yalqız qara ağac”.

Ə. Nabdilin “Durnalar keçəndə” şeirində bir dərddli ana obrazı yaradılmışdır. Oğlu doğma el-obasından uzaq düşən ana gecə-gündüz onun həsrətilə yaşayır və hər gün eyvana çıxaraq yollara sarı boylanır, lakin oğlundan bir xəbər-ətər yoxdur. Ananın son ümidi durnalara qalıb. Odur ki, durna səsi eşidən kimi ürəyinə bir toxtaqlıq gəlir, onlarla dilləşir və itkin düşmüş oğluna onların vasitəsilə xəbər göndərir ki, oğlu özü barədə anasına bir xəbər çatdırsın.

“Yağdı yağışlar”, “Atəş”, “Nolardı”, “Döşündəki qızıl gül” və s. bu kimi şeirlərində şairin şəxsi istəkləri ilə ictimai düşüncələri bir-birinə elə qaynayıb qarışmışdır ki, bunların ictimai məzmunlu şeir, yaxud məhəbbəti tərənnüm edən əsər olduğunu ayırmaqda adam çətinlik çəkir.

Şairin “Sevgilim olarsanmı?” şeiri sual-cavab-dialog şəklində qurulmuşdur.

Könüldən soruşardım,
Kimə ürək bağlayım.
Bu sevən ürəyimi,
Hansı yolla dağlayım?,-

bəndi ilə başlanan şeirdə şair bizi ilk baxışda adi görünən çox gözəl poetik səhnələrlə üz-üzə qoyur. Dağa-daşa üz tutan, arx qırağında bir qızılgül kolu tapan şairin “Sevgilim olarsanmı?” sualına:

-Bülbüldür mənim yarım,
Onun tək oxursanmı? -

sözləri ilə qızılgül kolu “Yox!” cavabı verir. Sonra isə dağdan, dağ çayından, burada bitən tikanlı koldan, ulduzlardan da “Sevgilim olarsanmı?” sualına “Yox!” cavabı alan aşiq bu nəticəyə gəlir ki, sevgini heç yerdə və heç nədə yox, doğma yurdda, el obada axtarmaq lazımdır. Beləcə, yurduna dönmən aşiq sevgilisini:

- Qaş, gözü qapqara,
O qızın adı Sara!,-

adlı mələyi burada, yurdunda tapır. Bu şeirdə müəllifin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, insan səadəti, xoşbəxtliyi, məcazi mə'nada eşqi öz doğma yurdunda tapmalı, ona torpağında qovuşmalıdır.

“Qəm nəğməsi”, “Yol”, “Dan yeri” və s. bu kimi şeirlərində şairin doğma torpaq, onun aqibətinin necə olacağı barədəki poetik düşüncələri öz əksini tapmışdır. “Sultaniyyə sarayı” adlı şeiri isə şairin tarixlə sual-cavabı, haqq-hesabı da adlandırmaq olar. Vaxtilə abad bir şəhər, dövlətin paytaxtı olmuş bir şəhərin indi yetim uşaq görkəminə düşməsini təsvir edən, bunların tarixi səbəblərinin zülm və sitəmlərlə bağlı olmasını bildirən Ə.Nabdil, heç şübhəsiz ki, müasirlərinə acı bir həqiqəti xatırlatmaqla onları tarixin gedişatından dərs almağa çağırmışdır. Şeirin sonunda oxuculara üz tutan şair soruşur:

Kimlərdir tariximiz?
Bu torpağı talayanlar, qalib gələn yadellilər,
Ya bu torpağın belində həyat quran
Və məmləkət yaradan
Qabar əllər sahibləri?
Sultaniyyədən soruşun!

“Sığırçın”, “Oğlan oxu”, “Papağım, qılıncım, atım”, “Yaşıl”, “Təbil mahnısı”, “Belə idi Qız qalasının uçması”, “Gecə” və s. şeirlər nakam bir şairin həyata baxışı, dünyagörüşünün inqilabi mahiyyətini açıqlamaq üçün tutarlı faktlar verən nümunələrdir.

“Qılınc nağılı” şeiri Ə.Nabdil poeziyasının uğurlu nümunələrindən biridir. Nağılvarı süjetə malik olan bu əsərində şair qədim bir el məsəlini müasir biçimdə oxucuya təqdim edir. Ata ölüm ayağında ikən:

Mənim vardan, yoxdan bir qılıncım qalıb təkçə
Gətirin vidalaşım.
Hər bir kişi ölümə də qılınc ilə getməlidir,-

deyə oğlanlarını yanına yığır və onlara babalarından miras qalmış bu qılıncı qorumağı vəsiyyəət edir. Lakin nə böyük, nə də ortancıl oğul qılınca yiyə durmur. İki böyük qardaşdan fərqli olaraq kiçik qardaş:

Öz balaca əllərini uzatdı ki:
- Mənim olsun bəs elə də.

Şairin təsvirində kiçik qardaşın qılınca sahib durması hələ millətdə vətən, torpaq, yurd sevgisinin ölməməsi ilə bağlıdır. Şairə görə nə qədər ki, keçmişə, xalqın qəhrəmanlıq tarixinə hörmət olunacaq və onlardan öyrəniləcək, o qədər də millətin sabahı, gələcəyi ətibarlı, davamlı və özgür olacaq.

İctimai mövzular aləmində özünü daha sərbəst hiss edən, “oriqinal metaforiok təfəkkür tərz, obrazlı sözün incəliklərinə varmaq, rəmzlərdə dərin mə`nalar əks etdirmək”¹⁶ baxımı ilə seçilən Ə.Nabdil poeziyasında təbiət mövzulu şeirlər də müəyyən çəkiyə malikdir. Doğrudur, şair nədən yazırsa yazsın, nəticə ətibarilə yenə də ictimai fikirlərə üstünlük verir və belə demək mümkünsə, təbiət də ictimai düşüncələrini bəyan etməkdə ona bir

¹⁶ B. Nəbiyev. Göstərilən əsəri, səh. 200

vasitə kimi lazım olur. Bu baxımdan “Qaynarca” və “Axmaca” şeirləri xarakterikdir. Birinci şeir bulağa, ikincisi isə şlaləyə xitabən yazılmış, hər iki şeirdə parlaq poetik obrazlar yaradılmışdır. “Muncuqlar içində yumşaq-yumşaq qaynaşan, kövşənə göz olan” bulağı “sən qaynarca deyilsən, kiçik bir sultansən”, - deyə vəsf edən şair “Axmaca” şeirində çox gözəl, dağ yerlərində böyüyən, dağ çaylarında çimmiş adamlara yaxşı tanış olan bir mənzərə yaradır.

Vəryanlara qalxdı su,
Axmacadan axdı su.
Axmacanı daşladığ,
Biz çimməyə başladığ.

Bir qədər sonra vəziyyət dəyişir, çimmək, yaşıllıqlar içində oynamaq yox, başqa bir mənzərə və bu mənzərənin təsirindən doğan xoş, həm də nisgilli arzu ilə tanış oluruq. “Gözləri göy, saçı qızıl” adlandırdığı yarı ilə aralarındakı münasibət aşağıdakı şəkildə təqdim olunur:

Çağırdım gəl oynasaq
Gül dərmədən bağlaşaq.
Gəlmədi ki, işim var,
Ocaqda bişmişim var.
Gördüm ocaq başında,
Qızıl saçaq başında.
Çəkdim hörüklərdən,
Ağladı, getdi ceyran,
Gözlərdən itdi ceyran.

Sonra məlum olur ki, “Ceyran”ın ağlayıb getməyi və gözlərdən itməyi heç də səbəbsiz deyilmiş və bunları ayrılığa məcbur edənlər varmış.

Ceyranımı aldılar,

Ortaya dağ saldılar.
Dağlar da sıldırım, daş,
Göylərdə “Yeddi qardaş”,
Torpaqda bircə yoldaş.

Şeir in sonluğu şairin çox səmimi bir arzusu ilə tamamlanır:

Mən gül olub gedəydim,
Axmacada bitəydim.
Ceyran məni görəndə,
Gözlərindən itəydim.

Qeyd etdik ki, Ə. N. Oxtay poeziyası nikbin, döyüşkən poeziya olmaqla yanaşı, həm də ümid poeziyasıdır. Ümid, gələcəyə inam bu poeziyanın aparıcı istiqamətlərindən birini, bəlkə də ən başlıcasını təşkil edir. Şairin “Yurd” və “Sınıq” şeirləri bu cəhətdən çox xarakterikdir. Sərbəst şeir formasında yazılmış birinci əsər bir növ şairin özü ilə həsb – halıdır. Gecələr yorğun, şəhər ağır yuxuya gedərkən şairin könül quşu uzaq- uzaq üfüqlərə sarı bulud daşıyan yellərlə qanadlaşır. Sonra onun könlü “paltarını soyunub” Urmu gölünün sularında çimən Ayla, sərin – sərin ləpələrlə pıçıldaşır. Tüstüləyən paraxodların başına fırlanır, gah Bağmeşədə fərş toxuyan bir qızın daxmasına, gah “Qaradağ ellərinin qışlaq düşərgələrində” səyahət edir, gah Marağanın “bağ çardagalarına”, gah da “qocaman Ərkin damına” qonur, lakin heç yerdə dinclik tapmır və könül quşunun ürəyi elə hey sıxılır. Buna səbəb nədir? Səbəbi şair aşağıdakı misralarla belə izah edir:

– Ax, niyə ölkəmizdə isti bir ocaq yoxdur?!!...
Axı niyə xalqımın əlləri soyuqdur?..
Könül quşunun ürəyi sıxılır.
Dağların, çayların o tayından da,
Heç bir isti ocaq,
Heç bir isti qucaq,
Çağırmadı mənim könül quşumu.

O, ürək ilə dərdləşir....
Ürək tarixin sözüdür,
Ürək tarixin özüdür.
Təkcə o, ümitsiz könül quşuna söyləyir ki:
– İnsan məhkum olmayacaq,
İnsanlığ solmayacaq!

Rəmzi mə`na daşıyan “Sınıq” şeiri uçmuş bir körpünün və körpüsüz qalan sahilin nisgilinin bədii tablosu olmaqla körpünün tağlarında yuva qurmuş qaranquşlara ünvanlanmış və şair, əslində, ikiye bölünmüş Azərbaycanın dərdlərini qələmə almışdır. Doğrudur, burada birbaşa Arazın o tayı ilə bu tayı, Şimal və Cənub adları sadalanmır, lakin şeirin hər misra və bəndinin məhz bu niyyətlə yazılması qətiyyəən şübhə doğurmur. Şeirin bir neçə bəndinə diqqət edək:

Diri göz körpümüz gözlərin yumdu,
Göy suya cumdular kəsilməmiş daşlar.
Sahilin könlünə nisgil yumuldu,
Barı siz getməyin, ay qaranquşlar.

Körpünün başında ağladım, getdim,
Suların könlünü dağladım, getdim,
Qəlbimi daşlara bağladım, getdim,
Körpünü qoruyun, a nazlı quşlar.

Diqqət edilərsə, sözün burada məhz qərinələr uzunluq daş – daş, tağ – tağ uçan Arazüstü körpülərdən, lap elə Xudafərimdən getdiyinə şübhə ola bilməz. Şeirin sonunda Ə. Nəbdil ən`ənəsinə sadiq qalaraq yenə də böyük ümid və inamla yazır:

Biz yenə elləri bura səslərik,
Bükülməz biləklər, qollar bəslərik,
Bu çayı biz yenə körpüləyərək,
Ömrümüz yenə də əzəldən başlar.

Şeirlərinin birində “Qolları bağlanan əsir bir insan, tutqun axşamlarda ağlamaz, gülməz” kimi (“Kürdüstan”) tamamilə orijinal bir fikri poetik şəkildə təqdim edən Ə. Nabdilin “Dəmirçi”, “Qoşmaca”, “Sevgilim olarsanmı?”, “Səməd könlümdədir” və s. bu kimi şeirlərində də eyni ruh hakimdir.

Səməd Behrənginin faciəli ölümünə həsr olunmuş “Səməd könlümdədir” şeirində “Ə. Oxtay inanır ki, S. Behrənginin əkdidi azadlıq, istiqlaliyyət toxumları göyərəcək, ədalətin qüdrəti qarşısında zülmün sarayı bərbad olacaqdır”¹⁷. Səmədi, bu millət fədaisini Arazın boz – bulanıq sularında qərq etməyə müvəffəq olanlara üzünü tutan şair tam qətiyyət və yəqinliklə deyir:

Düşmən tə`nə vursa, Səməd hardadır?
Əlimi sinəmə çalıb deyərəm:
- Səməd könlümdədir, ürəyimdədir,
Döyüşür, ölsə də dönməz elindən.

Söyləyin: - Gedəcək, sözü qalacaq,
Ədalət nağılın el doğruldacaq.
Zülm evi ədl ilə bərbad olacaq,
Səmədi qarşıda görəcək düşmən!

Məftun Əminidən tərcümə etdiyi “İnsan və soruşucu”, “Yeri səsləyirik” adlı iki ictimai məzmunlu şeirlə yanaşı, M.Xalxalının “Sələbiyyə” məsnəvisinin motivləri əsasında qələmə alınmış “Tülkü kitabı” əsərinin də yazılması, məhz ictimai mövzularla bağlılıqdan, bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək azadlıq idealını oxucuları ilə bölüşdürmək istəyindən irəli gəlmişdir.

Ə.Nabdil “Tülkü kitabı” poemasını nağılvari bir tərzdə başlayır ki, bu başlanğıcı müqəddimə də adlandırmaq olar.

¹⁷ B. Nəbiyev. Göstərilən əsəri, səh. 200

Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Zülmədən savayı heç nə yox idi,-

misraları ilə başlayan girişdə Güney Azərbaycanda çox məşhur olan “Şah Abbas və xoruz” nağılını nəzmə çəkən müəllif “Rəhmətlik Xalxalı Məhəmmədbağırın nağılın oxurkən belə məlum olur ki,” - sözləri ilə əsl mətləbə keçir. Mətləb isə ondan ibarətdir ki:

Xoruz ayıq olsa nində qırğın olmaz,
Xoruzlar bir olsa tülküdə tülkülük qalmaz.
... Qarının toyuğu söyləyir:-
- Birliyimiz olsa,
Tülkünü çəkərik biz dara.

İlk səhifələrdən göründüyü kimi, məsələ başqa şeydir. Məqsəd M.Xalxalının “Sələbiyyə”sindən məlum olan Tülkü və Xoruz əhvalatının təzədən oxucuya çatdırmaq yox, bu əhvalatın təsviri ilə birlik, bərabərlik, azadlıq və zülmə qarşı üsyan ideyasını təbliğ etməkdən ibarətdir.

Ə.Nabdil M.Xalxalının əsərindən iki süjeti-Tülkünün aclıq və səfalət üzündən ailəsini tərk edərək ruzi dalınca gedərkən Xoruzla rast gəlməsi və onunla arasında hadisələri və Tülkü ilə Qurd əhvalatını- götürərək öz şair idealına uyğun olaraq yenidən işləmiş, M.Xalxalının bu ictimai məzmunlu çox dəyərli məsnəvisindən sipər kimi istifadə edərək zamanəsindəki yaramazlıqlara olan nifrətini bildirmişdir.

Ə.Nabdilin ictimai-siyasi görüşləri “Azərbaycan və milli məsələ”adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Müəllif düşüncələrini, gəldiyi nəticələri 12 başlıq altında ümumiləşdirmiş, dünyagörüşünə və siyasi məfkurəsinə uyğun olaraq hadisələrə qiymət vermişdir. Əsərdə mübahisə doğuran, elmi cəhətdən düz olmayan bir sıra məqamlar var və biz 37 il bundan əvvəl ağır, üzücü bir şəraitdə yazılmış inqilabi ruhlu

bir əsəri bugünkü dəyərlər səviyyəsindən təftiş etmək niyyətindən uzağıq. Bircə məqamı xatırladaq ki, Ə.Nabdil təpədən dırnağacan millətini, xalqını, onun dilini, mədəniyyətini sevən, özünü onun yolunda fəda etməyi bacaran ideya və məslək adamı idi. O, əqidəli marksist idi və onun millətçiliyi bütün millətləri sevmək və bu sevgiyə sayğı göstərməklə İran ərazisindəki bütün millətləri azad və xoşbəxt görmək niyyəti ilə bağlı idi. 25-26 yaşlı bir gəncin qələminin məhsulu olan bu əsər, təkrar edirəm, bir sıra məqamları ilə bizi razı salmasa da, zamanı üçün çox dəyərli və cəsarətli bir əsər idi və bizcə, o dövrün hadisələrinə qiymət vermək baxımından indinin özündə də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, həyat və yaradıcılığına bu və ya digər cəhətlərdən nəzər saldıığımız Ə. N. Oxtay qısa, lakin mə'nalı ömür yolu və ədəbi fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımız tarixində özünə əbədi yer qazanmış şairlərimizdən, şəxsiyyəti nəsillərə zaman-zaman örnək ola biləcək vətən, millət fədailərindən biridir.

İSLAM QƏRİBLİ
filologiya elmləri namizədi

ایشیق
شعرهای علیرضا نابدل
اوختای

“Rüfət” nəşriyyatının nəşr etdiyi “İşıq”
kitabının üz qabığı

ŞEİRLƏR

Mən məhəbbət yollarında can qoymağa yaranmışam

Oxtay

Qoşmaca

Qaladan – qalaya üç qızıl günbəz,
Hər birin dindirsen, heç biri dinməz,
Bacısı göyçəyin heç üzü gülməz,
Ay gedən yoldaşlar, dayanın, gəlim...!

Qaladan – qalaya yığıldım, yatdım,
Aynalı tufəngi doldurdum, atdım.
Anama degilən atımı satsın,
Sevdiyim göyçəkdir, qardaşım alsın,
Qaradaşım almasa, qoy evdə qalsın.
Ay gedən yoldaşlar, dayanın, gəlim...!

*Azərbaycan folklorundan. Zəncanda
işlədilmiş “Qoşmaca”*

Yalqız qara ağac

Yalqız qara ağac!
Dağ ətəyində,
Tək oturubsan,
Yolu gözlürsən?

Sən tək qalıbsan,
Mən tək qalmışam.
Sən çox yazıqsan,
Ya mən yazığam?

Yalqız qara ağac!
Dərdimiz birdir.
Bax bura görüm,
Kimi gözlürsən!
Kimi gözlürsən,
Dərənün təkün yenə gözlürsən!?
Yarsız, yoldaşsız
Tək yaşamağa məhkum olubsan!

Yalqız qara ağac!
Sən adamlardan vəfa görmədin.
Söykəşmiş, o böyük tum budaqlardan,
Dərdli qəlbini ortaya atıb,
Lakin bu sirli, möhnət çəkmiş ürəyin,
Uzun illərdən bəri döyünməkdədir.
Sən təksən, dərənün yalqız ağacı,
Mən təkəm, yalqızdır şəhərdə hamı.
Lakin təkləkdə birlik, qara ağac!

Təbriz, 6.3.41 (28 may 1962)

Səttarxan¹ atlıları

Yəhəri hazırlayın,
Gətirin tüfəngimi.
Balalar, sağ qalasız,
Gedirəm mən, gedirəm.
Yurdumu, torpağımı,
Hələlik tərək edirəm.

Sübh azanı olmamış,
Gümüş ulduz solmamış
Şiblinin² sol tayında,
Səttarxan atlıları,
Yürüş edir düşmənə.

Qaranlıq çəkilməmiş,
Dan yeri sökülməmiş,
Azadlıq qoşunundan
Qızıl at da səslənir.
Yəhərin hazırlayın,
Qaçmağa həvəslənir.

Sübh azanı olmamış,
Gümüş ulduz solmamış,
Tüfəngim kürəyimdə,
Qatarlar belimdəykən,
Qızıl atım yel kimi,
Götürülür dağlara.

Onu bir qaşovlayın,
Yəhərin hazırlayın.
İstibdad qoşununa,
Gedirik qırğın salaq.
Gedirik ölkəmizi,
Yadlar əlindən alaql!

Gedirik gədiklərin,
Qurdların tutub boğaq.
Bəlkə gələcəkdə siz,
Balalar, dincələsiz.
Qızıl atın belində,
Dağlara yüksələsiz.

Təbriz, 31.5.42 (28 iyul 1963)

Durnalar keçəndə

Günəşin al qanı zülmət əliylə,
Gün batan dağlara yayılan zaman,
Axşam nəsiminin həzin səsiylə,
Dənizdə ləpələr ayılan zaman.
Durnalar keçəndə bağlar üstündən,
Çıxardı eyvana taqətsiz ana.

Durnalar keçəndə bir xatirə tək,
Baxardı həsrətlə yazıq ağ birçək.
Baxardı həsrətlə o, durnalara,
Dolu gözlər ilə haray çəkərək:
-Durnalar, rəhm edin, bir ləhzə qonun,
Yar vilayətindən gələn əzizlər.
Deyin ki, başına nə gəldi onun,
Rəhm edin ağbirçək, yazıq anaya.
Olur ki, biriniz onu tanıya.

Durnalar keçəndə yaş gözləriylə,
Soruşardı itib batmış oğlundan:
-Ay arandan gələn gözəl durnalar,
Söyləyin anaya, qaçmayın ondan.
Oğlumun taleyi nə idi axır...?

Armudlar ağacda saralan zaman,
Dağların qələsin qar alan zaman,
Durnalar Quzeydən Güneyə köçər,
Ananın şəhrindən yol üstü keçər.
Uzun illər boyu o qara ləçək,
Durnalar keçəndə durub eyvanda.
Ürəyə işləyən durna səsləri,
Çağırıbdır onu olsa hər yanda:

-Qanadım uçmağa yoxdur, durnalar,
Olur ki, biriniz qanad verəsiz?
Mən də siz tək qalxam, gözlərdən itəm,
Uçam, bir ləhzədə yarımaya yetəm...

Görəndə ananı yoldan ötənlər,
Baş tikib aşağı keçirlər ordan,
Keçib pıçıldarlar onlar astadan:
-Hələ də var dözürlü yazıq ağbirçək,
-Ay baba, neyləmək dünya keçəcək.
-Həyatın mənası dəqiqən budur,
İnsanı yaşadan ümid, arzudur.
Bir ümid eşqilə çalışıb dözmək,
İllər boyu dözüb, yenə dözəcək...

Təbriz, 30.11.42 (21 fevral 1964)

Yağdı yağışlar

Onda gördüm ki, qara buludlar bürüdü yeri,
İldırım çaxdı, yağış başladı.
Yağdı yağışlar,
Səsləndi quşlar,
Heyvan, camışlar.
Yağdı yağışlar Eynal- Zeynala³,
İslanmış dağın qızıl canından,
Təbrizdə sellər ətəyə axdı.
Sonra bu sellər çaylara gəlib,
Dağın rəngini şəhərə yaxdı.

Yağdı yağışlar yaşıl bağlara,
Ağaclardakı tum yarpaqlara⁴,

Seyrə bülbülün⁵ yun yuvasına,
Mən qovaqlardan soruşdum bu an:
-Seyrə bülbülün balalarını
Kim qurtaracaq yağış altından?
Kim çəkəcəkdir ana qolların islaq tüklərə?
Susdu qovaqlar, yağdı yağışlar.
Yağdı yağışlar palçıq dam-daşa,
Axdı novdanlar⁶ samanlar dolu
Dar küçələrə hey başdan-başa.

Yağdı yağışlar, səsləndi quşlar,
Çaxdı ildırım, axdı sel-sular.
Körpünün gözüün sel isə yumdu,
Çay qırağında palçıq evlərin
Damcısın görüb xəyala cumdu.

Mən bilirdim ki, bülbülün oğlu,
Yun yuvasında bu gün öləcək.
Dağ başındakı qırmızı məçit⁷,
Duman içində görünməyəcək.

3.12.42 (23 fevral 1964)

Atəş

Dağlar, dağlar....
Sapsarı zəmiləri qalıb ağlar.
Ölüşgüyüb, baş əyib solğun budaqlar.
İsti bir yel əsməkdədir,
Mövc verir zəmilər⁸.
Lakin dolmamış quruyub danələr,
Mə`sum uşaqlara nə bişirəcək sabah analar?

Yel niyə əsmir solğun butalara?
Yel niyə əsmir vuruşma meydanında qalan

Yaralı balalara?
Günəş dayanarkən göyün ortasında,
Şaxıyır,
Dağlar ətəyindəki zəmiləri dağlayır.

Xırmandakı qayanın üstündə dizlərini qucaqlamış,
Oturubdur Eyvaz.
Özündən soruşur ki:
- Xəzər sahilindən yel niyə əsmir?
Yağışın törədən yellər niyə tələsmir...?

Atəşdən cızılıbdır zəmilərin dodağı,
Qabarlayıb, çəkişib tarlaların yanağı.
Gün od əlləri ilə şallaqlayır, kül edir,
Çox ağır-ağır sozalır, çəkilir batmağa.
Solmuş zəmilərin başı üstədən
Deyəsən, gedənmir yatmağa...

Mövc verir zəmilər,
İsti bir yel əsir, ilanlar mələyir.
Qara qarğaların uzaqdan səsi gəlir,
Ulduzlu bir gecə yolda.

Eyvaz qalxır atın gətirmək üçün
Çardağa sarı dönür.
Qunutlayır⁹ tozlu yol ilə
Kəhərinə tərəf çönür.

Təbriz, 29.12.42 (3 mart 1964)

Nolardı

Nolardı sən öz əlinlə,
Mən verdim qızılgülü qaytaraydın,
Düşün üstə vurmayaydın!
Nolardı sən qoyaydın ki,
Damla-damla əriyəydim, su olaydım,
Düşündəki qızılgülü isləydim!

Axşam ikən
Almaların kölgəsində,
Döngəsində gün batıran,
Qızılgülü məndən alıb
Düşün üstə sancaqlara salmayaydın!

Təəssüf ki,
Mənim qanlı qızıl gülüm,
Məhəbbətsiz bir qəlb üstə solacaqdır.
Mən gedərkən uzaqlara,
Təkcə o gül məni yola salacaqdır!

Düşündəki qızıl gül

Sara, Sara!...
Kaş sən özün öz əlinlə
Mən verdim qızıl gülü qaytaraydın,
Düşün üstə vurmayaydın.

Gözəl Sara,
Səni tarı
Gedə-gedə dala baxma,
Göz yaşımı görmə barı...

Heyif, Sara,
Məhəbbəti rüsvay etfin.
Adın qaldı ürəyimdə, özün getdin.
Kaş qoyaydın bu damcılar,
Döşündəki qızıl gülü isladaydı.

Yox ki könlün özgədədi,
Kaş sən özün öz əlinlə,
Mən verdim qızıl gülü qaytaraydın.

Yadındadır?
Axşam idi,
Ayrımağa çox qalmırdı.
Günəç qalmış bulud altda,
Şəfəqlərin dəryaçaya
Day¹⁰ salmırdı.

Sahildəki ağaclıqda,
Biz ikimiz dayanmışdıq.
Qızıl gülü məndən aldın,
Sənən üstə sancaqlayıb bəndə saldın.

Heyif, Sara,
Ayrılanda ümidimi kökdən üzdün.
Soruşdum ki, nədir dərdin?
Mənə baxıb ağız büzdün.
Heyif, Sara, məhəbbəti rüsvay etdin,
Adın qaldı ürəyimdə, özün getdin.

Gözəl Sara!
Kaş sən özün öz əlinlə
Mən verdim qızıl gülü qaytaraydın,
Döşün üstə vurmayaydın.
Heyif, Sara!

Mənim qanlı qızıl gülüm,
Məhəbbətsiz bir qəlb üstə solacaqdır.
Sən gedərkən uzaqlara,
Təkcə o gül məni yada salacaqdır!

Təbriz, 9.5.43 (28 iyul 1964)

Çal, aşiq!

Çal, aşiq, sazını, ürəyim dolub,
Bə`zən insan üçün dərman bu olur.
Sazın nəğmələri axsın könlümə,
Yoxsa çiçəklərim atəşdən solur.

Çal, aşiq, sazını, bəlkə sazında,
Ümitsiz həyatda bir ümid tapım.
Gəl, aşiq, sazında səbrdən danış,
Bəlkə dözmək dərsin ağzından qapım.

Bilirsən, ay aşiq, dərdimiz birdir,
Gəl gedək sazında eşqdən danış.
Simlərin diliylə xəlqi harayla,
Gəl bu dərdə mənlə birlikdə yanış¹¹.

Gəl, aşiq, bu axşam dağlar başında,
Nəğmələr söyləyək gözəllər üçün.
Gəl, aşiq, bu axşam aşiq olana,
Deyək qəm çəkməyin, doldurub için.

Səhərəcək¹² çalıb oxuyaq, aşiq!
Bəlkə ürəkdəki yara bitişsin.
Çağırılıb¹³ çalaq uca səs ilə,
Qoy, aşiq, səsimiz yara yetişsin.

Ulduzlarla olaq bu gecə həmdəm,
Ülkərdən gəl alağ eşq ilhamını.
Bu gecə çağırağ tam aşığıları,
Çağıra, çalğıya yığağ hamını.

İnsan dərdlərini gəl sazında çal,
Dözümlü aşığılərdən hekayət et.
Gəl, bizə, ay aşiq, eşq dərzi ver,
Ümidsiz saatda dərdimizə yet.

Təbriz, 12.5.43 (4 avqust 1964)

Sevgilim olarsanmı?...

Könüldən soruşardım,
Kimə ürək bağlayım,
Bu sevən ürəyimi,
Hanki¹⁴ yolda dağlayım?

Üz qoymuşdum dağ – daşa,
Bağda, arx qırağında,
Bir kol qızılgül tapdım:
– Gözəl gül, deynə görüm,
Sevgilim olarsanmı?
Atlas dodaqlar dedi:
– Bülbüldür mənim yarım,
Onun tək oxursanmı?

Yetişdim dağ başına,
Soruşdum uca dağdan:
– Ay yurdumun dik başı!
Uzun – uzun yollardan,

Yorğun – arğın gəlmişəm,
Görəm sevdiyim sənsən?
Dağ bir gərnəşib dedi:
– Günəşdir məni sevən,
Sağımdan səhər çıxar,
Solumdan axşam batar.
Odlanarkən ürəyi,
Gələr, qoynumda yatar.

Dağdan ümitsiz endim,
Çatdım çay qırağına,
Harayladım ki: – Ey çay!
Sevgilim olarsanmı?
Sürünürkən həvəslə,
Çırpınarkən daşlara,
Söylədi həzin səslə:
– Sevdiyim dənizdir ey,
Tələsirəm tez çatam,
Özümü ona qatam.
Sən mənim tək bir çaya,
Qoynunda yer verərsən?

Halsız, cansız, ürəksiz,
Çöllərdə itkin düşdüm.
Tikanlı bir gül tapdım,
Səsləndim: – Tikanlı gül!
Haçandan hay haçana,
Sənə tərəf yol tapdım,
Qoy barı sevim səni.
Gül çöndü, cavab verdi:
– Sevgilim yağışdır ey...
Bu quru boğazımı,
O mirvari damcılar
Təkcə islada bilər.
Mən tək atəş bir gülü

Suvara biləcəksən?
O nəm damcılar təkin,
Tozumu siləcəksən?

Ulduzlara yalvardım,
Ayı sevgilim saydım.
Çağırdım ağ quşları,
Buludlara səs saldım.
Ağladım batlaqlarda,
Yandıran duzlaqlarda.
Dalğalı zəmilərdə,
Qaranlıq dərələrdə,
Ox keçməz meşələrdə....

Səsimə bir səs verən,
Könlümə həvəs verən,
Olmadı, tapılmadı.
Mənim sevən könlümü,
Heç kimsə yar qılmadı.

Uzun illər boyunda,
Dağa – daşa üz qoydum,
İtiyim tapılmadı.
Dağdan – daşdan da doydum,
Tapmadım birin sevəm.
Qayıtdım gəldim yurda.
O dalınca gəzdiyim,
Görəsən, Tarı, burda?...

Durnadan qanad aldım,
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısının açmağa,
Haqq qapısı kilidli,
Kilid dəvə boynunda,
Dəvə Milan yolunda.

Milanda bir qız gördüm,
Nardan qırmızı gördüm.
Haqq qapısın o açdı,
Gözlərim doldu – daşdı.
Qaşı, gözü qapqara,
O qızın adı: Sara....

Təbriz, 25.5.43 (17 avqust 1964)

Bayatı

Dan yeri sökülməkdə,
Qonçacıqlar gülməkdə.
Dünən açan lələlər,
Torpağa tökülməkdə....

Tehran, 3.11.43 (24 yanvar 1965)

Yurd

Gecələr
Yorğun şəhər gedərkən ağır yuxuya,
Mənim könül quşum,
Uzaq - uzaq üfüqlərə sarı
Bulud daşıyan yellələ qanadlaşır.

Ay paltarların soyunub düşüb,
Urmu gölünün¹⁶ sularında yuyunarkən,
Mənim könül quşum,
Sərin – sərin ləpələrlə pıçıldaşır.

Sonra o,
Tüstüləyən paraxodların fırlanır başına.
Bu tüstü
Dəryaçanın tarix ocağında odlanan ürəyindən qalxır,
Bu tüstü paraxoddan qalxır.
Sonra
Bağmeşədə¹⁷, dəzgah dalında fərş toxuyan bir qızın
Daxmasına uçubdur o.
Var qüvvəsilə çalışır qız.
Can qoyduğu bu əsərdə,
İnsan həyatının həmasəsin¹⁸ toxuyubdur.
Əbədi yaşayacaq bu insan əlilə yaranmış çiçəklər.

Daha sonra
Mənim könül quşum
Qaradağ¹⁹ ellərinin,
Qışlaq düşərgələrində gəzir.
Və Marağanın²⁰ bağ çardaqlarında,
Bağbanların fanus²¹ işığında söylədiklərinə,
Qulaq yatırırdır. Nəhayət, o,
Yenə də ürək dolusu qəmlə,
Qonubdur qocaman Ərkin²² damına.
Könül quşunun ürəyi sıxılır:
– Ax, niyə ölkəmizdə isti bir ocaq yoxdur?!...
Axı niyə xalqımın əlləri soyuqdur?..
Könül quşunun ürəyi sıxılır.
Dağların, çayların o tayından da,
Heç bir isti ocaq,
Heç bir isti qucaq,
Çağırmadı mənim könül quşumu.

O, ürək ilə dərdləşir....
Ürək tarixin sözüdür,

Ürək tarixin özüdür.
Təkcə o, ümitsiz könül quşuna söyləyir ki:
– İnsan məhkum olmayacaq,
İnsanlığ solmayacaq!
Təbriz, 30.6.46 (22 sentyabr 1967)

Qəm nəğməsi

Uca dağ başında nisgilli könlüm,
Söylədi yar üçün qəmli bir nəğmə.
Dodaqdan çıxarkən qanadlandı o,
Kölgəsiz göylərdə gözümdən itdi.

Gizli bir arzu tək qəlbimdən axdı,
Bir ləhzə canlandı o qəm nəğməsi.
Əl atdım zəbt edəm mən zəmirimdə²³,
Lakin o, fəzaya uçub getmişdi.

Çil – çil bir göyərçin qondu iydəyə,
İydənin budağı əyildi suya.
Boz quşlar uçarkən gün batan səmtə,
İstərdim nisgilli qəm nəğməsini.

Ayrılıq və ölüm düşdü ellərə,
Ümitsiz, mənasız qara günlərdə,
Nəğmə də, nisgil də, qəm də, arzu da,
Könül səhifəsindən silinib getdi.

Uzun - uzun illərdən sonra bu gün,
Yaşıl yurdumuzda, iydə altında,
O durnagöz qıza gözüm sataşdı,
Onun baxışında özümü gördüm,
Ax... unudulmuş nəğmə qol – qanad açdı....

Tehran, 28.09.43 (20 dekabr 1964)

Yol

Dərdimi dedim quşa,
Zəmidə bir yaz günü.
Quş mənə qanad verdi,
Uzaqlara uç, dedi.
Orda sulu bağlar var,
Gül – çiçəkli dağlar var.
Quş beləydi, lakin mən,
Qanad açma bilmədim,
Quş tək uça bilmədim.

Arxın axan suyuna,
Söylədim öz dərdimi.
Su dedi: - Nə düşübsən,
Bu çöllərə, ay insan?
Hey axırıq, gedirik
Bizlər bu torpaqlardan.
Təbiətdə vəfa yox,
Daşlıq yolda cəfa çox.
Buraxmışam özümü,
Eniş, yoxuşlara mən.
İstər batım duzlaqda,
İstər çatım yara mən.
Su beləydi, lakin mən
Ona baxa bilmədim,
Su tək axa bilmədim.

Şəhərimdə gün söndü,
Fabriklər tüstüləyir.
Özlükdən çıxmış yurdum,
Qaranlığa bələnir.

Naquslar, azançılar
Çağırır ellərimi.

Mən də göylərə sarı
Qovzadım əllərimi:
-Qul edilmiş insanlar
Zühuru gözləsinlər.
Dözsünlər qəzalara,
Zalıma dinməsinlər.

Mən baxdım günbəzlərə,
Göyərçinlər uçublar.
Mən baxdım torpaqlara,
Baharı söndürənlər
Qanlı izlər açıblar.

Söylədim torpağıma
Ürəyimin dərini.
Göy çinarlar baş əydi,
Araz sevgidən daşdı,
Qızılüzən²⁴ gurlaşdı.
Xəzərdən əsdi külək,.
Talış dağların²⁵ aşdı.
Odlanmış sular axdı,
Ürəyindən Səhəndin²⁶.
Baxın, ceyranlar köçür
Ətəyindən Səhəndin.

Danışdı torpaq mənə,
İgidlər macərasın.
Danışdı torpaq mənə,
Yaradan insanlardan.
Gizli dərdim açıldı,
Lalə tək neysanlardan.
Torpaq dedi: -Ay oğul,
Varım-yoxum elindir.
Elim əsir getsə də,
Mən düşmənin deyiləm.

Hamı sənə bir dərdə,
Hamı bir odla yanır,
Xalqa söylə dərini.

İnsan olan, ay oğul,
İnsanlara dayanır.
Şəhərimdə gün söndü,
Fabriklər tüstüləyir.
Özlükdən çıxmış yurdum
Qaranlığa bələnir.

Baxdım günbəzlərə mən,
Göyərçinlər uçurlar.
Mən baxdım torpaqlara,
Gələcəyin yolunu
Qabar əllər açırlar.

19.12.43 (10 mart 1965)

Dan yeri

Səhərəcən ayıq qalan,
Mənə laylay deyən anam.
Kefsizlidə ağlayarkən,
Göz yaşımı silən anam.
Mənə öyrədibdir
Gecələri ayıq qalam.

Ayıq qaldıq bu aydınlıq və ulduzsuz gecəni biz,
Yorulmadan tikilibdir
Dan yerinə gözlərimiz.
Ayıq qalıb gözləyirik:
-Yurdumuzda görən haçan dan sökülü?

Qoy suvaraq qanımızla bu səadət nihalını²⁷.
Qönçələnib qoy açılsın,
Uca dağlar zirvəsində
Dan yerinin qızıl gülü.
Daha onda işığın yox,
Qaranlığın gözlərindən
Acı-acı yaş tökülür.

Təbriz, 1344-cü ilin baharı (1965-ci il)

Sultaniyyə sarayı²⁸

Uca dağların qoynunda dincəlibdir Sultaniyyə,
Ay mehriban bir ana tək,
Ağ yorğanı çəkir kəndə.
Söndürür də öz işığın,
Dinc yatsın qoy uşaqlar...

Mən baxdım, uzaqlardan göründü,
Alçaq evlər ortasında
Ulçaytunun²⁹ tikdirdiyi mərmüz³⁰ saray.
Onun hər bir kərpicində dünyalarca
Bilinməmiş sözlər yatıb.
Altındakı daş dalanlar tarix qədər qaranlıqdır.
Kənddə sakit yatanlar tək
Bu qəsrin də tutqun könlü bulanıqdır.

Keçmişlərdən təkcə əsər
Yonma daşlar üstündəki xan, bəylərin
Çəkmələri yazan yazı.
Burda bir gün əmr edərmiş böyük xaqan
Və başların əyərmişlər bahadırlar,

Bəylər, bir də ruhanilər.
Burda bir gün qan tökərmiş zəli yasalayan³¹ qazı...

Hər bir şey öz qaydasında,
Elə bil ki, dalanlarda qılinc taxan
Qaravullar dolanırlar.
Gecələr də qızıl məşəl işığında,
Çaxır tökür göyçək saqi.

Qorxusuzca yaxın gəlin,
Uzun əsrlər boyunca,
Əfsanələr örtüyündə gizlənərkən
Bu gün artıq sultansız bir sultanlıqdır.
Göyərçinlər qanad çalır
Qanad çalır, baxın dostlar:
Çirkinlikdən və zülmədən
Əsər olmayan bir yer tapdım.
Gəlin, gəlin bir gecəlik
Yad əlindən uzaq qalan tarixdəki gözəlliyə
Qonaq gedək.
Gəlin bir yol ayın gümüş işığında,
Xaqan çaxır içən yerdə çaxır içək.

Sultaniyyə yuxudadır,
Su keçir xəlvət bağlardan.
Qara yarpaqlar içində qəmli oxuyur haqq quşu.
Onun ürək tutan səsi
Yayılbır Sultaniyyə bağlarında.
Burda bir gün zəncanlı bir qadir oğlan,
Bu quş təkin aşiq imiş.
O nəqş edib öz eşqinin qüdrətini
Bu sarayın tağlarında.
Arxayınam, aşiq imiş
Yoxsa, necə yurdumuzda bu məhəbbət rəngi tapan
Gözəl bina yaranardı?

Ay çəkildi aybatana,
Atlandı səhər nəsimi.
Mən bu gecə avara bir bülbül təkin
Sultaniyyə çiçəyinə nəğmə qoşdum,
Sınıq, incə kərpiclərdən və daşlardan
Keçmişləri mən sorşudum:
– Keçmiş nədir,
Nədir tarix,
Tarix yaradan kimlərdir?
Yonma daşların üstündə çəkmə döyən xanlar, bəylər,
Ya bu daşları yonmaqda şirin can verən insanlar?
Kimlərdir tariximiz?
Bu torpağı talayanlar, qalib gələn yadellilər?
Ya bu torpağın belində həyat quran
Və mədəniyyət yaradan
Qabar əllər sahibləri?
Sultaniyyədən soruşun!
Təbriz, 1344-cü ilin yayı (1965-ci il)

Mən kiçik bir çəirdək idim

O yana qaçdım, sıxdılar,
Bu yana qaçdım, yıxdılar,
Məni yandırır yaxdılar.
Mən yadlara qatıldım,
Bağbanlara satıldım.
Bağban yığdı boxçaya,
Apardı göy bağçaya.
Bağçada biz əkildik,
Torpaqlara tikildik.
Torpaq qaranlıq idi,
Könlüm bulanıq idi.

Günüm gecədən qara,
Bağrım yara idi, yara.
Çınqıl yardı bağrımı,
O bilmədi ağrımı.
Deyirdi: -Yazıq çəirdək,
Quyuladılar, getdilər,
Səni təbah³² etdilər.
Sən torpaqda çürürsən,
Boğularsan, ölürsən.
Ölüm mənə çatmadı,
Göylər gana batmadı,
Ağ buludlar yatmadı,
Can verdi bulud mənə.
Canlandım, yol istədim,
Torpaqdan qol istədim.
Qol – qanad verdi torpaq,
Qanadlandım uçmağa,
Həyat yolun açmağa.
Həyat yolunda qəm var,
Açıq gözlərdə qəm var...
Göz açdım göy bağçaya,
Hər yanı göy bağçaya.
Mən bağçada boy atdım,
Qızıl güllər boyatdım.
Qızıl güllər budağda,
Budağlarım yataqda.
Ağ yatağa nur saçmış,
Bir qız açışqa³³ açmış.
Yoldadır qızın gözü,
Ürəyində şox sözü.
Ürəkləri söz dələr,
İndicə bülbül gələr.

Təbriz, 1344 – cü ilin yayı (1965-ci il)

Kürdüstan

Bu dağlar ucabaş!

Ucabaş dağlara qanlı çəkmələr yol aç bilməz,

Bu dağın ceyranı özgə ovçunun oxuna gəlməz.

Qolları bağlanan əsir bir insan

Tutqun axşamlarda ağlamaz, gülməz.

Dərələr dərin,

Elə dərin ki,

Həjar³⁴ dərinlikdə insanlar bəsləyib.

Dərələrdə axan Qızılüzənin

Suyu həm sərin, həm atəşin!

Elə bir su ki...

Bizim yurduмуza çatanda belə,

Hədiyyə gətirir keçdiyi ellərin ürək atəşin.

Döşlər meşəlik...

Palıd meşələri...

Axşamlar hər quş qoşur min dastan...

Bu laylay səsilə astaca – astaca

Yuxuya gedir gözəl Kürdüstan.

Döşlərdən ensək,

Çəkilib, yayılıb gömgöy zanbaq tək

Düzlərdə tütün.

Düzlərdə çalışır oğlanlar, qızlar gündüzü bütün.

Yaylaqda oba,

Obada çoban,

Çobanın ağzında incə bir tütək.

Söyləyir igidlər çəkən qəmləri.

Elə bir qəm ki...

Bisütun dağında igid Fərhadı

Bulayır qana.

Elə bir qəm ki...

Yurdunun çiçəyi, əsrinin gözəli,

Alagöz Şirini gətirir cana.
Bu dağlar ucabaş!
Ucabaş dağlara qanlı çəkmələr yol aç bilməz!
Bu dağın ceyranı özgə ovçunun oxuna gəlməz!
Künəş solarkən
Qayalar axşamın nəğməsini oxuyur, söyləməz – dinməz.
Dağlarda gəzərlər irigöz oğullar,
Ürəklərində dərin bir sevgi.
O sevgidən ki,
Səlahəddinin³⁵ də könlün dağladı.
Əfsanələrdəki insanlar təkin
Ana yurdunu qorumaq üçün
Belin bağladı.
Bu dağlar qocabaş, elləri ucabaş,
Hamıya bir dost, bizlərə qardaş.
Yanar odlara birlikdə yanan vəfalı yoldaş.
Dərələr dərin, sular atəşin,
Döşlər meşəlik, düzlər tütünlük.
Yaylaqda oba, obada çoban.
Axşamlar hər quş qoşur min dastan:
-Bura Kürdüstan, bura Kürdüstan!
Xan Qızılüzən axan günədek,
Ulduzlar yerə baxan günədek,
Bol olsun xəlqin əkdii bostan,
Var olsun bizim qardaş Kürdüstan!

Təbriz, 1344-cü ilin yayı (1965-ci il)

Işıq

Aman, aman qara telli kibritçi!
Damcı – damcı qaranlıqda tər tökən,
Od yurdunun qızılca dağlarından,
Milyonlar ton kükürd çəkib, sökgilən.

Karxanada elə kibrit tökgilən
Ki, zülmətin kökünü yandırır – yaxsın,
Bütün aləm bizlərə heyran baxsın!

Aman, aman sarı saçlı zəncanlı,
Aman, gözəl bıçaqlar yonan oğlan!
Ağ poladdan, polad təkin sümükdən
Elə kəskin bıçaqlar yongilən ki,
Yırtı bilsin zülmün çirkin ürəyin!
Qırsın ölüm quşunun da qanadın,
Bəlkə, çoban azad çalsın tütəyin.

Aman, aman uzaq kənddə, obada
Uca boylu, xurma telli müəllim!
Işıqlıq aç qaranlıq klaslara,
İçiqlik aç klaslarda toplanan,
Ay – ulduzsuz o kiçik dünyalara.
Korluq çəkən balaca insanların,
Oddan isti, qardan aydın qəlbində
Bəşəriyyət sözün təkcə yazgilən.
İnsanların qol – qanadın bağlayan,
Göylərdəki qorxu fikrin pozgilən.

Aman, aman gün görməyən toxucu!
İlmə salan, dəfə döyən, ah çəkən,
Çıraq təkin yanan, qanın yandıran,
Kırpıqları piltə kimi gözlənən.
O nədir hey düğünlürsən, kəsirsən,
Ürək səsin boğazında boğursan.
Bircə yol da xalçanda bir şəkil sal,
Baxanların dizlərini qurutsun.
Bir çəkil sal ərbaqları qorxutsun.
Zalımların barmaqların düyünlə,
Süleyman tək qalx əjləri zəncirlə³⁶.
Qoy xalçanı satan, alan bilsin ki,

Sənin dilsiz əllərinə nələr var.
Xalça üstə başmaqılı yeriyənlər,
Bilsinlər ki, dilsiz dinsə nə qopar.

Aman, aman Rumdan göyçək Urmuda³⁷
Gümüş telli, qocaman çaxır çəkən!
Keçmişlərin iyin tutan küplərdə,
Eşqin dadın verən çaxır çəkgilən.
Qoy həyatın ağır yolun keçənlər,
Dincəlsinlər üzüm bulaqlarında...
Elə çaxır çəkgilən ki, yandırın,
Ürəyi də, ürəkdəki dərdi də.
Qoy çaxırın bir çox sözlər andırsın,
Xalqıma ki, gül əkdə, xar dərdi də.

Təbriz, 1344-cü ilin yayı (1965-ci il)

Dəmirçi

Nəm torpağa tər damır gildir-gildir,
Közdən isti işgə dəmir cingildir.
Çəkiç qalxır yenə güpsənir gürzə
Oddan savay, gözdən savay
Heç bir şey çatmır gözə.
Yoldan keçən söylənir ki: -Xoş gördük,
Yorulmasın dəmirçi qardaşımız.
Kürədəki alovlayan od deyir:
-Gör kim yandı, ulduz kimə dolandı?
Çəkiç enib qalxanda səslənir ki:
-Bu nalları kim atlara çalacaq?
At minənlər hankı kəndi çapacaq?

Təbriz, 1344-cü ilin yayı (1965-ci il)

Əl - ələ...

Ay uşaqlar, əl - ələ!
Əl - ələ verin gedək Arzu gilə!
Arzugil bizdən küsüblər, bilirik.
Bu zaman biz əl - ələ verməliyik,
Onları qaytarmağa getməliyik.
Qocalar dillənsələr baş verməyin,
Gecənin qıfılların açın, gəlin!
Bir gecə ay çıxanda biz çıxarıq,
Sel təki bölgəli dağdan axarıq.
Düşmənin evciyinə od yaxarıq.
Ay uşaqlar, əl - ələ!
Əl - ələ verin gedək Arzu gilə...!

1344 – cü ilin yayının son günləri (1365-ci il)

Axmaca³⁸

Ağca gül açdı – daşdı,
Gümüş sular bulaşdı.
Vəryanlara qalxdı su,
Axmacadan axdı su.
Axmacanı daşladıq,
Biz çimməyə başladıq.
Gözəldir orda çimmək,
Yaşılıqlar ipək tək.
Yaşılıqlar seyrəlmiş,
Laləciklər dərilmiş.
Laləciyi dərəydim,
Ceyranıma verəydim.
Ceyran yarım dözmədi,

Göy gözlərin süzmədi.
Gözləri göy, saç qızıl,
Saçların hördü ceyran,
Aynada gördü ceyran.
Çağırdım, gəl oynasaq,
Gül dərmədən bağlaşıq.
Gəlmədi ki, işim var,
Ocaqda bişmişim var.
Gördüm ocaq başında,
Qızıl saçaq başında.
Çəkdim hörüklərindən,
Ağladı, getdi ceyran,
Gözlərdən itdi ceyran.
Gözüm qaldı gözündə,
Dadlı – dadlı sözündə.
Qoymadılar oynasaq,
Gül dərmədən bağlaşıq.
Ceyranımı aldılar,
Ortaya dağ saldılar.
Dağlar da sıldırım, daş,
Göylərdə “Yeddi qardaş”³⁹,
Torpaqda bircə yoldaş.
Yoldaşlarım gəldilər,
Məni yalqız gördülər.
Mən gül olub gedəydim,
Axmacada bitəydim.
Ceyran məni dərəndə,
Gözlərindən itəydim.

1344-cü il, payızın ilk günləri (1965-ci il)

Tozlu piano

Örtüklər sökülsün, bulud çəkilsin,
Qayalar üzülsün göy yamaclardan.
Qoy aparsın ağ yel qaranlıqları,
Sazaqlı bir səhər açılacaqlar,
Matəmsiz ölümdən bəri bağlanan,
Ceviz taxtasından əski qapılar.

Sazaqlı bir səhər parçalıyacaq,
Qara səssizliyi tozlu piano.
Qızgın barmaqlardan axacaq o gün,
Səhəndin buzlanmış ağca gülləri.
Qorxulu bir rəqsə başlayırlar, bax,
Dağların açmamış solan gülləri!
Canlanır dənizlər, qıvrılır çöllər,
Qaçırlar ulduzlar qanlı göylərədən,
Ulduzlar gecənin bahadırları...

Uşaqlar, əlizi mənim qəlbimin,
İstiliyi ilə qızdırın, gedin,
Yoxsa soyuq əllər nə edə bilər?!
Sazaq dan yerində bizi gözləyir.
Soyuq əllər ilə açma bilmərik,
Gələcək günlərin qızıl qapısını.
Soyuq əllər ilə çala bilmərik
Günlərin sazında zəfər mahnısını.

1344-cü il, payızın ilk günləri (1965-ci il)

Sığırçın

Ulduzun göz yaşı ələndi torpağa....
Yağışlı gecənin yaş dodaqları tərpənməkdədir.
Yağışlı gecə yağışsızlığı öyrənməkdədir.

Ora bax, söyüddə səslənən bu quş!
Yağışdan qaçan bala sığırçın,
Göyləri sökən, yaşıl ev tikən,
Çöldə bəslənən, bağda səslənən ala sığırçın!..

Elə bil yağışın çalğısın pozur,
Belədir, çünki
Sığırçın səsi yağış səsinə əriyə bilməz.

Yaş qanadların çəkir torpağa
Üzməsin yağış göy yuvaları.
Çardağı, bağı!..

Yatmaz sığırçın, qalxan çəkəndir,
Ümid əkəndir,
Sıxılan ürəklərin qəm kərdisinə.

1344-cü il, payızın son günləri (1965-ci il)

Yaşıl

Yaşıldır başın, ördək,
Qaradır qaşın, ördək.
Gündə qoşa gəzərdin
Hanı yoldaşın, ördək?

Yaşıl göldə üzərdiz,
Söyüdlükdə gəzərdiz,

Çəmənlikdə süzərdiz,
Lalə göz yaşıl, ördək.

Yaşılıqdan keçəydim,
Sevgilimi seçəydim,
Bircə yol da içəydim
Anamın aşın, ördək.

Yaşıl bağça solunca,
Könül dərdə dolunca,
Gəzək sevgi dalınca,
Dağların başın, ördək.

Yaşılığa bataydım,
Çənlibelə⁴⁰ çataydım,
Ömür varkən ataydım
Ayrılıq daşın, ördək.

Yaşılca güllər dönür,
Yerlərə qar sovrulur,
Bizim kimi qovrulur,
Bir gün ağ döşün, ördək!

1344-cü il, payızın son günləri (1965-ci il)

Oğlan, oxu!

Ay xurma tel!
Azğın düşmüş bağı qara!
Obalarda yanan çıraq,
Sən gecənin pozacaqsan yuxusunu,
Oğlan, oxu!

Açısqadan əyləndə
Heydərbaba dağın⁴¹ bu gün görəcəksən.
Görəcəksən bütün dağlar Heydərbaba ola bilir.
Onda mənim səsimə səs verəcəksən.

Oğlan, oxu,
Ay pozğunların pozğunu!
Biz dağlarda səslənməsək
Kim bəs Muğan⁴² ceyranların
Qanlı əjlər zindanından qurtaracaq ?
Kim bəs ağır zəncirləyi açacaqdır
Qafلاتının⁴³ qafلاتından?
Oxu, oğlan!

Oğlan, oxu,
Sən gecənin pozacaqsan yuxusunu.
Qoy səşindən ellər alsın,
Şən baharın qoxusunu.

10.2.45. (1 may 1966-cı il)

Papağım, qılınıcım və atım

Çiynimdə yorğunluq, döşümdə yetərlik,
Əynimdə min yara, könlümdə min arzu.
Atımın dırnağında vətən.
Dırnaqlar daşlara çırpıla – çırpıla,
Əjlərin qanını yayaraq daşlara⁴⁴.
Yetişdim,
Yetişdim və pozdum son əjin yuvasın,
Qızı da qurtardım.

Qaraşın, qara qaş, qara tel bir qız,
Gözləri ulduz.
Ulduzlar səsləndi qaranlıqda
və insan çağırıldı:
-Bura gəl, ay qonaq,
Mən qumluq qızıyam,
Vahəsiz çöllərin yumuşaq tikanı...

Telimdən alaçıq quraram,
Qolumu yasdıqlı edərdəm.
Gözlərim nur saçır,
Gözlərim doyurar sən yorğun qonağı,
Gecələn!
Telindən alaçıq, donundan döşəmə,
Qolundan yasdıqca qayırdı,
Vahəcik qurduq biz.

Mən türkmən atımı buraxdım bayıra,
Qılını Atabəy bağında itirdim⁴⁵.
Anamın tikdiyi papaq da yox oldu,
Gəldiyim yolları unuttum.
Sildim də könlümə yayılan keçmiş,
Halım belə oldu.
Mən onu Ərdəbil xalçası⁴⁶ sayağı təkin,
İpəkdən toxudum.
Ərşini damardan, arğacı övrədən,
İlməsi taxışdan, gülüşdən,
Bir gül də qızıl gül,
Tikanı döyüşdən, çiçəyi barışdan.
Bir kolda qılını,
Bir kolda ağarçını,
Bir kolda göyərçini...

Mən onu Ərdəbil xalçası sayağı təkin,
İpəkdən toxudum.

Toxudum və saldım könlümün təkinə.
Dayandım axşamın yolu üstə,
Səsləndim:
-Bəri gəl, qaraşın,
Mən qıpçaq oğluyam,
Bölgəli dağların sıldırım qayası.
Gözümün üstünü yatağın edərəm,
Dizimi otağın.
Qolumu qalxan tək çəkərəm obaya,
Qorusun sevgimi.
Damardan toxunan xalça da salınar,
Gələcək günlərin təkinə,
Dost olaq!

Daşlıqda gələrkən kənd yerişiyə,
Hörüklər burulsun, qıvrılsın, atılsın.
Bircə bəsti⁴⁷ yoxdu çiyində duraydı.
Bulağın yoluyla gedər olaydı.

Axşamlar oğlan – qız halay gedəydik,
Aşığın çoquru⁴⁸ nağıl deyəydi,
Papaqlı kəndlilər çəpik tutaydı.
Dayandım axşamdan yolu üstə,
Bir yol da çağırıdım: -Bəri gəl, qaraşın sevgilim!
Onda qaş qaraldı,
Təkcə öz səsimi eşitdim daşlardan.
Onda yel başladı, qara yel,
Qara yel.....
Bu qara səsi də yel yetirdi mənə:
-Sən başıpapaqlı obanı istirsən,
Sən ağzıyaşmaqlı kəndləri istirsən.
Qızımı vermərəm ayrılıq sevənə.

Dayandım.
Ayrılıq demişəm yoxsa mən?

Ayrılıq demirəm, biz birik,
O məni çağırırdı, o sevdi, sevişdik.
Tanrılar,
Ay altımış altılar,
Siz deyın...

Dayandım və dözdüm at ildən at ilə⁴⁹,
Yenə də atılan at ilə
Yenə də...
Gün düşdü yandırsın, yanmadım,
Yel əsdi kökündən qopartsın, qopmadım,
Gəldi sel aparsın, getmədim.

Dayandım, qorudum özümsüz vahəmi,
Dayandım gecənin qapılığında.

Səsləyim qızı,
Səsləyim yazı.
Səsi də səsləyim,
Sözü də səsləyim.
Və bütün aləmə haray bağırım,
Və bütün aləmi yığdırım qapıya.
Qapılıq qaraldı...Mən qaranlıq gördüm
Və ağır tüstülü.
Yardım mən tüstünü, yarıldı,
Sökdüm də talvarı, söküldü.
Nə gördüm onda mən...
Sağına, soluna əjciklər düzülmüş,
Qanlı əj!
Papağım başında,
Qılıncım belində,
Ayağı atımın üzəngisində.

Qılınc nağılı

Bir gün varıq, bir gün yoxuq,
İstər acıq, istər toxuq.
İstər yataq dünya üçün,
İstər dünyalar yatıraq...

Dünyadan əl üzmüş ata,
Uzandı qıbləyə sarı.

Dedi:

-Mənim vardan – yoxdan bir qılıncım qalıb təkcə,
Gətirsinlər vidalaşım.

Hər bir kişi ölümə də qılınc ilə getməlidir.

Böyük oğlan dedi: -Ata!

Kimdən qalıb bu pas basmış çürük qılınc obamıza?

Dedi: -Oğul,nəyin deyim, nəyi qala...

Uzun sözdür,

Mən qorxuram nağıl başa çatmamışdan

Ölüm məni sizdən ala.

Dedi: -Ata,

Kim qayırdı bunu, haçan?

Dedi: -Bunu kimsə bilmir,

Deyirlər ki, neçə min il bundan əvvəl,

Qaradağda itmiş, batmış bir dəmirçi!

Dedi: -Kimləri köçürb?

Dedi:-Domrulun⁵⁰ əlində ev quran imiş,

Koroğlu⁵¹ belində can qovan imiş.

Şah İsmayıl⁵² çağrı top qıran imiş,

Səttərxandan bəri qalmış qınında.

Baxıb gördü atası da başın çəkib öz qınına,

Onda gördü səsi batdı,

Bir qazanda şişib qalan nağıl ilə

Qucaqlayıb sakit yatdı.

Çökdü oğlan:

-Atam qılınc ilə yatır,
Lakin bizə gərək deyil daha qılınc.
Bu gün qılınc nəyə gərək,
Mən özüm də qocalmışam.
İstəmirəm.

Ortancıl da bunu dedi:
-Elə günlər ötüb artıq,
Bu gün qılınc nəyə gərək,
Yoxsa yenə al qan tökək?

Onda gəldi kiçik qardaş,
Öz balaca əllərini uzatdı ki:
-Mənim olsun bəs elədə.
Getdi çatdı Qaflantıya,
Onda gördü Qaflantının göy quşların,
Qanad çalıb kölgə saldılar başına.
Seyr edirlər, heyran qaldılar yaşına.

Çiçəkləri yellədilər,
Daş – çınqılı dənledilər,
Həzin laylay söylədilər...
Oğlan yatdı, quşlar uçdular,
Getdilər.

Onda çıxdı saqqıllı tat,
Ayağı altda qara bir at.
Bir əlində qızıl barat,
Bir əli də kökdən kəsik,
Bir gözündə qalın gözlük.
Bir gözü də əzəldən yox,
Gözləri ac, qursağı tox.
Başı qarpız, çöl qarpızı,
Özü aləmin baldızı⁵³.

Qoltuğundakı kəşkülü,
Hiylə, ovsun ilə dolu...

Qaflantının çobanları deyirlər ki,
Hər il qora bişən ayda,
Hilal çıxcaq,
Çox qəribə bir səs gəlir Qızılüzən sularından,
Cavan bir səs qılinc deyir, haray çəkir.
Onda quşlar bürüyürlər göyün üzün,
Onda heç kim bilə bilmir soyun, sözün.

1345, yayın axırları (1966)

Təbil mahnısı

Tam – tam – tam...
Döyülən təbillər!
Bu günün eşqinə saxladım sizləri illərlə.
Bu günlər eşqinə yüz min yol kül oldu Vyetnam,
Yenidən yarandı.
Döyülün tərپənsin hər çardağ, hər bir dam.
Tam – tam – tam...
Qaladır hər çardağ.
Çardağda incə göz oğullar,
Ox yağır yerlərdən göylərə:
-Qırılsın tanrılar...
Çalağan balıqlar vurulur tanrılar yerinə.
Vurulsun,
Qoy düşsün torpağa ulduzlar,
Qoy düşsün səcdəyə Yupiter,
Qoy ucsun Olimp.
Tanrısız qalsın qoy ellər,
Döyülün, təbillər!

14.6.45. (16 sentyabr 1966)

Belə idi “Qız qalası”nın uçması⁵⁴

Bir su keçdi Ərdəbildən,
On dörd yaşlı qoçaq oğlan
Endi bir çanaq doldurdu.
Səreyindən⁵⁵ sərin idi,
Savalandan⁵⁶ daha duru.

Əlindəykən onun çanaq,
Qazıb quyladılar çayı.
Getdi duzlaqdan qovzandı,
Batar oldu duzlaqlarda.

O gün axşam alarvadı⁵⁷ Qız qalasında oxurmuş:
-Balıqlı çay⁵⁸ axmayacaq,
Balıqları susuzluqdan öləcəklər.
Elin axır çərşənbəsi heç kim daha,
Kuzəsini doldurmağa gəlməyəcək,
Üzümlüklir sığırçınsız qalacaqlar.
Üzümlülər üzümsüzlük çəkəcəklər,
Göyərçinlər uçmayacaq Qız qalası üzərindən.

Daha Muğan ellərindən
Bir kimsə də qızıl atın minməycək,
Atlar yüyənsiz qalacaq.
Yəhərləri çeynəməyə heç siçan da çıxmayacaq.
Daha tozlu küçələrdə,
Aşıq üstə bir-birlərin döyməyəcəklər uşaqlar.

Qoyunların dizlərindən aşıq çıxmaz,
Analar da sonsuzluqda qalacaqlar,
Qalacaqdır sonsuzluqda analar.

Alarvadı oxuyaraq qala sındı, daş əridi,
Ovuldular daşlardakı muncuq-muncuq xatirələr.

1945-ci il, yayın axırları (1966-cı il)

Gecə

Gecənin evində əllər uzanır bir-bir,
Sönürlər çıraqlar sözsüz.
“Heç nəyə inanma!”,-
Təkcə də budur söz.
Gecənin döşündə yatıblar ağaclar ağac təkin,
Nisgil yox, səs yox, nəfəs yox,
Ulduz da yoxdur.
Gecənin ulduzu baxın bir, yanmır,
Gecənin ulduzu yanmaqdan qorxur.
Çün ulduz olduğun inanmır.
Gecənin saati hər yol dinəndə,
Qara tük bir quş bürcdən qalxaraq
Göydə məhv olur.

Saatlar keçərək,
Saatın səsində təkcə
Tarmanın tüstüsü titrəyir.
O gəzir gecənin damında bir az,
Ayağın dərərək.
Sonra həyatın atəşə verərək məhv olur.

Gecənin tüstüsü gecənin kibritin çəkəndir,
Kükürdü mətrətdən üçün.

Gecənin tüstüsü nəşədir,
Səhərin nəfəsi.
Gecənin tüstüsü səsdir,
Inanc axtaran əllərin səsi.

1945-ci il, payızın ilk ayı (1966-çı il)

Qara gecənin çırağı

Mən ay çıxmasa
Gözləyəcəyəm ayımın yolun,
Yağışın altında.
Aysız axtarmayacaqdır
Qaranlıq məni,
Ay çıxmayaydı.
Ay sönsün, təkcə çiləsin yağış.
Çilən, ay yağış.
Çilən, çün sənəin yumşaq əlin toxdadır məni.

Ay qaranlığın gözün açandır,
Qaranlıqları kökdən biçən yox.
Ay göz verəndir, işıq verməyən
Gecənin gözün işıqlandıran.
O bir çıraqdır
Qara gecənin əlində yanan.

1345-ci il, payızın ikinci ayı (1966-cı ilin noyabrı)

Səhər

Yalvardım sənə, ay səhər,
Sənsən qaranlığı işığa döndərən.
Sənsən itkin düşən quzulara dil bilən,
Düzgün gəl,
Düzgün apar,
Düzgün qal.

Bağrımızdakı quşun qanacağısan,
Əllərimizdəki istiliyin yanacağı.
Yanma, qoy biz yanaq.

Qəlbimizdə od gətirmişik,
Dodaqlarda söz gətirmişik,
Ayaqlarda iz gətirmişik
Aç!
Açsan, çiçəklər açar,
Dinsən dil açar, ay ilk söz,
Yağsan solmarıq.
Donumuz açılar solğun şəhərlə axsan sən.
Ay mavi dağlardan çim ələyən,
Və siz ey itkin şəhərlər,
Biz ilə səhərləşəcək işimiz,
Gələydiz səhərləşəydik.
Səhərləşməyəcək işimiz
Gəlməyəydiz, səhərləşməyəydik.
Və sən,
Ey sabahlarda gələn səhər,
Səhərləşəcəksən, gəl səhərləşək.
Səhərləşməyəcəksən, gəlmə,
Səhərləşməyəcəksən, gəlmə, səhərləşməyək!

1345-ci il, payızın ikinci ayı (1966-cı ilin noyabr)

Qurd və şəhər

Qarlı kasket⁵⁹ başımda var,
Cımcılıq lüt,
Qoynumdakı yaş kitablar,
Şaxta, şaxta....
Bir də ağır nəfəs idi,
Mən idim.
Daş döşəkli küçəmizdə
Zağ – zağ əsən yellər idi,
Palçıqlanmış qar idi,
Biz idik.
Hər açışqa qabağından biz keçəndə açılırdı:
-Qurd var, qurd var,
Yeyin olun, ay uşaqlar...
Dalımızca bağlanardı.

Sabahkı gün mən gördüm ki,
Qoca şəhər bölük – bölük, tikə - tikə
Gedər – gəlməz kamyonlara mindirilir...

Mən evimizə qayıdanda
Açışqalar yenə bir – bir açılırdı:
-Qurd var, qurd var, adamcıl qurd,
Evlər yıxan, ağ birçəkli anaları
Ağlar qoyan adamcıl qurd.
Bizə silah, silah verin!

Üçüncü gün
Mən evimizə qayıdanda
Açışqalar yenə bir – bir açılırdı:
-Sakit – sakit, asta gedin,
Səs çıxmasın dodaqlardan.

Qurquşum tək hava ağır,
Danışcağın dolur ağız....
Şəhər qurdun ağzındaydı.

27. 08. 1345 (19 noyabr 1966-cı il)

Qaynarca⁶⁰

Sən
Muncuqlar içində
Yumuşaq – yumuşaq qaynaşan,
Kövşənə göz olan,
Kirpiyin qəmişindən
Qapağın ləpələr,
Aşığın su səri,
Qonağın kəpənək.
Həvəsin dinclik axşamı,
Dinclik ...

Sən
Muncuqlar içində
Yumuşaq – yumuşaq qaynaşan,
Qaynarca deyilsən,
Kiçik bir sultansan.
Südəmər buğdalar qəsrindən qıraqda yanaraq
Qamışlar alıblar dörd bir yanını.
Ağzından çıxan köpüyə,
Başların əyirlər,
başların əyirlər....

Bax, indi bir azdan,
Qaranlıq sönmədən,
Daşbasar bir çay axacaq kövşənə.
O, dağın döşündən axan bir sudur ki,

Gələcək baharı əmişdirməyə.

Söz yox ki,
Əzdiyi daşlr,
Keçdiyi duzlaqlar,
Susuzluq çəkən cırıq – cırıq yer,
Onun simasın bulandıracaq.
Lakin söz budur ki:
-Bulanıq qalmaz dağların qoynunda bəslənən
aydınlıq!

Sən
Muncuqlar içində
Yumuşaq – yumuşaq oynasan!
Muncuqlar içində çaylağa sarı
Asta – asta qaynaşan, axışan bulaq ol!

4.8.1345 (27 oktyabr 1966-cı il)

Hankı torpağa

Mən ağır bir yükəm
Bu yolsuz küçənin belində.
Hara biz gedirik görəsən?

Mən sınıq bir qolam,
Nə üçün amansız işlədir məni
Arıq barmaqlarımla....

Mən tabut deyiləm,
İçərimdəki mən də mıxlanan diridir.
İçimdə hər ləhzə min ürək dirilir,
Hankı torpağa quyuluya biləcəksiz məni?
Bu yolsuz küçənin belində gedərik,

Hankı torpağa quyulaya biləcəksiz,
Hankı torpağa quyuluya biləcəksiz məni?

13.09.45 (5 dekabr 1966-cı il)

Nisgil muncuqları

Solğun bağçadan nə gətirmək olar?
Yaşıl yarpaqların düşgün qəbiləsi köçəli,
Qırmızı güllər sürü ilə gedəli.
Solğun bağçadan nə gətirmək olar?
Məndən soruşma ağacalrda yatan nisgillərin sayın,
Necə dərmək olar qabarlı qollardan nisgil muncuqların.

Solğun bağçadan nə gətirmək olar?
Alma atan olmadım mən sənə, gözəl,
Sarmaşıq bağından keçəndə eyvandan.
Yaşıllar köçəli
Üzümsüz eyvanlar alma atansız qaldı,
Nisgillər saraldı.

Ağacda sapsarı nisgillər,
bağçada almasız qızlar,
İndi mən ağacın nisgil muncuqların
sapa düzsəm, gözəl,
Boyunbği tək öz incə boynuna salacaqsanmı?
Bağcanın könlün alcaqsanmı?

Kiçik növhə

Axşamın səhəri zimbəzim,
Qara don küçələr doldu zəncirə.
Qan çanaqların daş tiyanlarda səriblər

Və səmanın buludun
Alçaq göylərdə heyran görürəm.

Tağların təmkini nigaran – nigaran,
Tuğların mis əli söykəndi tağlara.
Və yaşıl sözlər oğlanın çiyində,
Susuz qızların qırmızı nisgilin
gizlətməkdə idi.

Yaşıl sözlərin yumşaq əynində,
Gün doğanlardan gün batanlara
əbədi hərəkət.
Təmkini nigaran gül dərdim,
Bir ovuc muncuq tək səpilsin
yaşıl bayraqlara
naxış- naxışlara.

Baş əyin!
Baş əyin yumşaq növhənin gölündən
Bayraqlar keçsin
Kağız qayıq tək.
Və yol açılsın göyərçin atına.
İndi kiçiklər növhə söyləyəcək,
Yaş səslər tağların susuzluğuna səpiləcəkdir...
Yetmiş bir qəmə yetmiş çəkil tək
Çalınacaqdır tağların təstinə.

Və yetmiş bir yol
Alçaq göylərdən göyərçin yağacaq.
İndi kiçiklər növhə söyləyəcək.
Tar çalın,
Eyvanda tar çalın,
Eyvanda bir az da tar çalın.

27.9.1345 (19 dekabr 1966-cı il)

Oxa tay ata

Nə sufilərin⁶¹ son sultanı idi o,
Nə göyərçingilin ilkisi.
Səhərçilərin ağ faytonu idi
durna yollarında.
Qalıdan qala idi, qalılardan qala
Və qızıldan ocağ.
O çıraq təkin alışdırırdı
tağçalarda bizi,
tağçalarda papaq.
Alaqaqının kərpic səkisində
Qızıl çiçəilər axşam soldu.
Göy biləklərdə
yumuq -yumuq
yemişlər bitmədi.
Kərpic səkilərdə
səhərçilərin qızıl faytonu,
Kərpic səkilərdə həyəcan şaxseyi.
Kərpic səkilərdə çırağ yandıran oxa tay ata.
Gözündə gözlük,
boynunda şərif,
Gedirdi təmkinlə alışqan yolları.
Və Troyanın daş qapısında⁶²
Nağılın sonu: çırağ söndürən taxta at!

28.10.1345 (19 dekabr 1967-ci il)

Səməd könlümdədir⁶³

Oxudu qaranquş ayrılıq sözün,
Mürüvvət əhlinin gözü yoldaykən.
Cumdu tufanlara, unutdu özün,
Ulduza nə cavab verəcəyəm mən.

Qışda qarlı dağlar soraqlaşsalar,
Təbrizin gül oğlun, mehriban oğlun.
Bir haray çəkərəm, ey uca dağlar,
Təbrizin, Arazın Çənlibelindən.

Düşmən tənə vursa, Səməd hardadır?
Əlimi sinəmə çalıb deyərəm:
- Səməd könlümdədir, ürəyimdədir,
Döyüşür, ölsəm də dönməz elindən.

Onun sədaqəti can verir bizə,
Alovlu eşqindən ilham alırıq.
Hər dəqiqə baş çəkir ürəyimizə,
Muğayathıq edir öz əkdiyindən.

Söyləyən gedəcək, sözü qalacaq,
Ədalət nağılın el doğruldacaq.
Zülm evi ədl ilə bərbad olacaq,
Səmədi qarşıda görəcək düşmən.

Bu bir nağıldır ki, ellər söyləyər,
Biri səsdən düşsə, o birisi deyər.
Nağılçı dayanar, söz davam edər,
El üçün yaşayar burda bəslənən.

Nigaran qalmasın Ulduza deyin,
Könlümə almışam Səmədin eşqin.
Səməd könlümdədir, özü gedibdir,
Vurğunun⁶⁴ adaşı ciyərimdədir,
Intiqam alacaq el düşmənindən.

26.6.1347 (18 sentyabr 1968-ci il)

Sınıq

Dirigöz körpümüz gözlərin yumdu,
Göy suya cumdular kəsilmə daşlar.
Sahilin könlünə nisgil yumuldu,
Barı siz getməyin, ay qaranquşlar.

Körpünün başında ağladım, getdim,
Suların könlünü dağladım, getdim,
Qəlbimi daşlara bağladım, getdim,
Körpünü qoruyun, a nazlı quşlar.

Yonulma sümüklər onun daşları,
Sementi gözlərin qanlı yaşları,
İşləyənlər qara gün yoldaşları,
Qolları kim qırdı, a sözlü daşlar.

Nə üçün ağ günə bu yol yetmədi?
Nə üçün xoş günlər başa getmədi?
Əkilən çiçəklər niyə bitmədi?
Vəfalı yoldaşlar, ay sarı quşlar.

Sözüm vardır sizə, bəri bir gəlin,
Sözümü aləmə gedib yetirin,

Qanlı macəranı hekayət edin,
Deyin ki, əyilməz alovlu başlar.

Sahilə ayrılıq kölgə salarkən,
Gözəllər saralıb, aşiq solarkən,
Saralmaz gözəllik, eşqimiz varkən,
Gül – çiçək bürünər bütün dağ – daşlar.

Biz yenə elləri bura səslərik,
Bükülməz biləklər, qollar bəslərik,
Bu çayı biz yenə körpüləyərək,
Ömrümüz yenə də əzəldən başlar.

1345-ci ilin yazı (1966-cı il)

TƏRCÜMƏLƏR

İnsan və soruşucu⁶⁵

*Müasir mütərəqqi Azərbaycan şairi ustad
Məftunun⁶⁶ “İnsan və baz pors” adlı fars dilində
yazdığı şeirindən tərcümə etdiyim bu qitə ustadın
özünə təqdim olunur.*

(Müəllif qeydi)

Ay ucabaş! Ay tələsən kişi, kimsən?

- İnsan, torpağın tanrısı.
- Hə, artıqca, atan, anan kimlər imiş?
- Anam səhər nəsimiydi, atam günorta günəşi.
- Anadan olduğun yeri, bir də tarixin də görək.
- Hadisə baş verən ilin bayramında, intizarlar şəhərində.
- Hanı sicil, hanı sicilın nömrəsi?
- İnsan üçün sicil yox, nömrə də yox !
- Ayaq üstə durmuş olsa özün aydın tanıdır o.
- Söylə görək, hansı dövlətə bağlısan?
- Qəzalardan savayı mənim dövlətim yox!
- Yerin hara, işin nədir ?
- Yerim zülmət adasıdır göz yaşları körfəzində,
- İşim gündüz şəhərinə yol axtarmaq.
- Bundan öncə hankı cəzalar görübən?
- Mənim üçün qəzalardan başqa cəza olmamışdır.
- Qəzaları öz boynuna çəkibənmi?
- Bəli, boynuma çəkmişəm, lakin boyun qoymamışam.
- Məzhəbindən danış görək.
- İnsan üçün şərəfdən başqa məzhəb olmamışdır.
- Bəs, müqəddəs ocaq yoxmuş sənin üçün?
- Bu ulduzsuz gecəmizdə hər bir ulduz bir ocaqdır.

- Düzgünlüyə sən iltizam verirsənmi?
- Hər bir insanın varlığı bir iltizamdır.
- Yalan danışmamağa sən and içirsən?
- Heç vaxt, çünki and içəndə
insan boyun əyməyini bildiribdir.

İttihamlı:

- Sən iqamət yerin neçə yol dəyişmisən?
- Alicənab soruşucu!

Yer dəyişməkdən danışa bilmərəm mən.
Yer dəyişmək keçmişlərdən əl üzməkdir,
Keçənləri dəyişməkdir.

- Biməsənmi? Dəftərçən var?
- Dəftərçəm var, lakin bimə deyiləm mən.

İttihamlı:

- Vəkil sənə gərək deyil?
- Alicənab soruşucu!

Kor olmayan insanlara əsa çəkən nə üçündür?
Bu elçilər insanlara daha yaxşı.

İttihamlı kişiciğaz:

- Bizə iman gərək deyil?
- Alicənab soruşucu!
- İman bizim küçələri qoruyandır.

Lakin əlbət tanınmayan varlıqların haqqındakı imanlar yox.

İttihamlı:

- Elə bil ki, sənin beynin valaylıdır.
- Sağlamlığa nisbət təstiq varındırmı?

- Alicənab soruşucu!

Sağlamlığı təstiq edən mənim sağlam qollarımdır.
Vuruşmadır, iradədir, güvəndiyim idealdır.

İttihamlı kişiciğaz:

- Fəxr edirsən öz irqinə?
- Yox, heç vədə! Çünki irq insana fəxr verməz.
- Tərsəsənə, fəxrlərdir irqləri yaradanlar.

İttihamlı:

- Sənin yurdun və tarixin müqəddəs bir şey deyil?

- Alicənab soruşucu!

Tarix aldanmamış olsa, müqəddəsdir.

Lakin vətən hər bir təmiz yuva təkin,

Əlbət, qədrin bilmək gərək.

İttihamlı kişiciğaz:

- Sən bu tüstülü aləmdə

Çiçək qədər mənəviyyat üçün məkan vermişənm?

- Alicənab soruşucu!

Qaranlıq döyüşümüz, aləmlərə uçuşumuz,

Çayların yolun döndərmək, buludları sürgün etmək,

Səhər qayıqçılarının səs-səsə vermələri də,

İki dəniz, iki ürək, iki sərhəd arasında yapışıqlıq.....

Bunlar mənəviyyatdırlar.

İttihamlı kişiciğaz:

- Demək, bütün dünyamızda hesab yoxdur, kitab yoxdur?

Əzəl gündən insan bəli deməmişmi?

- Alicənab soruşucu!

İnsan fikrində axtarış bir cür oğurluq deməkdir.

İnsanın ağzın gəzişmək gəzmələrə gəlməyibdir.

İttihamlı kişiciğaz:

-Ədalət məmuru ilə bu duruşmağın nə deməkdir?

-Alicənab soruşucu!

Məmur nədir? Sən ədalət üçün əmr et.

Lakin, əlbət, taraz ilə,qılınç ilə görsədilən ədalət yox!

Mən bilmirəm bu siləcək məlakənin gözlərindən nə qayırar?

İttihamlı kişiciğaz:

-Hara belə tələsirsən?

Ölümdən qorxun yoxdurmu?

-Alicənab soruşucu!

İnsan üçün ölüm yolun axırıdır.

-Bəs elədə öz öldürmək sənin üçün kəsə yoldur?

-Yox, heç vədə, çünki biz körpüyə çataq gərək,

Sonra ondan keçməliyik.

İttihamlı:

-Soruşdum ki, hara belə tələsirsən?

-Səssizliyə... Aydın, azad, soruşuqsuz səssizliyə...
-Soruşuqlar incidirmi?
-Bəli, soruşuqlar incidəndir.
İttihamlı:
-İndi körpü qabağında dayanıbsan.
Sənin cürmün bilinibdir,
Son difa vaxtıdır indi.
Sözün olsa danışgilən, yoxsa cürmə yetişməniniz qurtarıbdır?
-Alicənab soruşucu:
Cürmün sənə bilinməsi mübarəkdir.
Lakin bu gün göz örtürəm son difadan.
Son difada torpaq tüstüyə dönəcək!

16.7.44 (9 oktyabr 1965-ci il)

Yeli səsləyirik

Ustad Məftundan tərcümə

Yarıya çatdı bahar.
Mən saraylardakı gül kərdilərin bol görürəm.
Heyif olsun zəmilər solğundur.

Bulud hərdən görünürsə dağda,
Fırtına yoxdur onun könlündə.
Yolların nisan ayı astaca göy paltarda,
Biz yağışsız qalaraq.

Deyəsən bağda ağaclar xaç olub
Və risalətsiz olan İsalərin başları üstə taxılıb.

Vurğuna gəldi bu çöl...
Boz bulud bəs haçanadək qalacaq dağlarda,

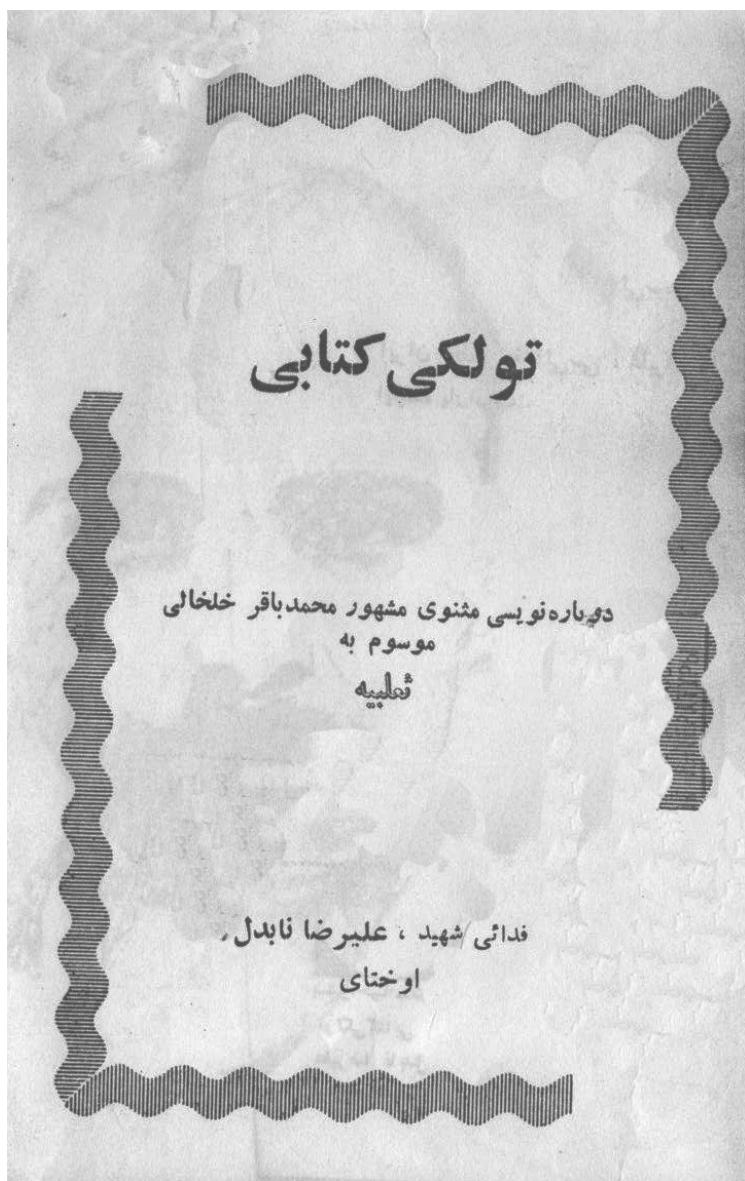
Yeli biz səsləməli.

Mən yeli səsləyirəm,
Yel dilin mən avara gəzdiyim əyyamda,
Bütün pozğun ikən öyrəndim.
Yeli gəl qollarımızla çağıraq,
Yel bizim gözlərə yad gəlsə də,
O, əllərə aşınadır.

Yel yurdun arasından qopsa,
Dimdiri yaş küçələrdən keçəcək.
Göyləri ondakı nəm isladacaq,
O bütün daş, ya su tək qəlblərə
Zərbəti öyrədəcək.

Yel qopar bir siləcək tərəpsə,
Biz bu yol bayrağı yelləndirərik,
Yelə baş endirərik.

30.11.1344 (19 fevral 1966-cı il)

Təbrizin “Ehya” nəşriyyatının çap etdiyi “Tülkü kitabı” kitabının üz qabığı

POEMA

TÜLKÜ KİTABI⁶⁷

Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Zülmədən savayı heç nə yox idi.
Bir Şah Abbas⁶⁸ var idi ala qəsrində,
Bir də bir küllük qəsrin çiyində.
Bir çil xoruz da vardı küllükdə eşənirdi.
Bir gün eşənəndə yerdən banəğir tapdı.
(Banəğir⁶⁹ o zaman bir pul adıymış).
Xoruz çıxdı küllüyün lap uca yerinə, başladı:
- Quqquluqu, quqquluqu,
Bir dənə banəğir tapmışam.
Quqquluqu, quqquluqu,
Bir dənə banəğir tapmışam....
O qədər çığırdı ki, şahın yuxusu qaçdı.
(Şah nəhardan qabaq bir az yatarmış).
Fərraşlara dedi:
- Gedin banəğirin alın bu xoruzun
Bəlkə səsi bata,
Nə sırtıq xoruzdur, qoymur şah yata!
Fərraşlar getdilər,
Dediyin etdilər.

Gördülər xoruz bu yol belə deyir:
- Quqquluqu, quqquluqu,
Banəğirimi aldılar,
Şah mənə möhtac imiş...
Şah hirsələndi bərkdən,
Çağırdı ərkdən.
Əmr etdi: - Qaytarın dinsizin pulun,
Əməlli güdün qəsrin sağ-solun.

Fərraşlar getdilər,
Dediyin etdilər.

Gördülər xoruz bu yol belə deyir:
- Quqquluqu, quqquluqu,
Banəğirimi verdilər,
Şah məndən qorxar imiş!
Şah bu yol hirsindən bilmədi neyləyə,
Acıqdan dodağın çeynəyə-çeynəyə,
Əmr etdi: - Tez olun!
Tutun bu dinsizi,
Diri-diri yolun!

Fərraşlar getdilər xoruzu tutmağa,
Bu damdan o dama, bu bağdan o bağa....
Axşam yorğun-argın əli boş gəldilər.
“Bəs xoruz necə oldu?”, - soruşdu padşah.
Hərə bir söz dedi:
- Bir tikə çörək oldu, sənə fəda olum!
- Qanadlı quş oldu, uçdu göylərə,
- Bir çıyağ su oldu cumdu yerlərə,
- Qara bir daş oldu,
- Bir damcı yağ oldu...

Amma yox;
Fərraşlar görə bilmədilər.
Çil xoruz söz oldu düşdü dillərə,
Bahar tək yayıldı saf ürəklərə.

**Rəhmətlik Xalxali Məhəmmədbağırın⁷⁰
nağılın oxurkən belə məlum olur ki:**

- Xoruz ayıq olsa nində qırğın olmaz.
Xoruzlar bir olsa,
Tülküdə tülkülük qalmaz.
Keçəlin xoruzu and içir:
- Mən gərəkməz çatam alçaq fərraşlara,
Onlar hara, mən hara.
Qarının toyuğu söyləyir:
-Birliyimiz olsa,
Tülkünü çəkərik biz dara.

Rəhmətlik Xalxali fərraşlardan demir,
Lakin göstərir ki:
Tülkü ilə Qurdun işi yaş olur,
Tülkü baş qoyub düşür çöllərə.
Qurdun da mənzili qara bir daş olur.
İndi qulaq asaq görək nə deyir bu hekayət.

...

Belə nəql eyləyib elcə bilənlər,
Rəvayət bağçasından gül dərənlər.
Ki aləmdə yamanlıq kök salanda ,
Yaman bir Tülkü varmış İsfahanda⁷¹.
Nə vəqtdir salmayıb bir zad əlinə,
Keçib bir ay ki, dəyməyib ət dilinə.
Qurtardı səbri, oldu taqəti taq⁷²,
Ona təng oldu bu vüsətli afaq⁷³.
Qaraldı gözləri, getdi qərarı,
Acından çıxdı əldən ixtiyarı.

Günü söndü, üzüldü çarədən əl,
Əli qoynunda qalmışdı mətəl.
Töküldü cismi, qaldı təkcə sayə⁷⁴,
Həqiqi rəngi döndü kəhrəbayə.
Pülük⁷⁵ dəysəydi tullardı, yıxardı,
Tutaydın burnunu canı çıxardı.

Bu aclıq dərdi aldı xəstə canın,
Ki qalmadı şəhərdə girməmiş nin.
Xəyalında toyuq nəqşin çəkərdi,
Baxardı nəqşə göz yaşın tökərdi.
Görəndə göydə bir quş, göz yumardı,
Yazıq göz yummasaydı pay umardı.
Xoruz adın eşidəndə birindən,
Çəkərdi sihə⁷⁶, qalxardı yerindən.
Müəzzin⁷⁷ səslənəndə göz açardı,
Xoruzlara bənzədib quş tək uçardı.
Keçəndə xatirindən kök fəriklər,
Elə bil ki, ətə arvad yeriklər.
Yuxusunda əgər görsəydi cücə,
Oyanmazdı yuxusundan ölincə.
Toyuq adın yeri-yerdə yazardı,
Adın altın min arşınca⁷⁸ qazardı.

Baxıb gördü ürək durmur, pırıldır,
Bağırsağlar acından bərk guruldur.
Çəkir korluq, qızıxmır heç cahanda,
Fərəc⁷⁹ yoxdur onunçün İsfahanda.
Ola bilmir nə dən səpsin, nə dən yapsın,
Girib nindən hazırca tömə⁸⁰ tapsın.
Baxıb gördü ayıq düşmüş xoruzlar,
Olur getdikcə dünya Tülküyə dar.
Belə getsə daha baş saxlayammaz,

Aciz arvadların haqqın udanmaz.
Gələr bir gün çörək heç dişləməzlər,
Və dünyada çalışmaz, işləməzlər.
Arıqlar onda əlbət xəstə canı,
Yetişməz bir yerə ahı, fəğanı.
Bu aləmdə səbəblər hakim olmuş,
Səbəblər bilməyən zülmətdə qalmış.
Şəhərdən çıxdı qürbət məqsədilə,
Bəyəm mümkün ola kəndlərdə hiylə.
Bu tezlikdə cahanda söz yayılmaz,
Hələ indi-indi kənd əhli ayılmaz.
Bu sözlər şəhərdən kəndə çatınca,
Qisas allam toyuqlardan doyunca.
Qərər, Tülkü gəlib çıxdı kənara,
Durub üz tutdu hər səmtə, diyarə.
Satın aldı qanad sərsər yelindən⁸¹,
Alıb sərməşqini⁸² dağlar selindən:
- Nolardı, ay qara bəxtim, nolardı,
Bu çöldə bir sürü cücə olaydı.
Görəydim qıd-qıd ilə hey gəzirlər,
Sonalar tək qabağımca üzürlər.
Tutaydım birbəbir cikkildəyəydim,
Yeyib Allahıma çox şükr edəydim.
Yeyəydim, bığlarımı bir buraydım,
Çəkəydim qamətimi bir duraydım....

Eşitdi qəflətən çox nazlı bir səs,
Mələhətli, xoş avazlı, müqəddəs.
Qulaq asdı ürəkdən bu sədayə,
Olub aşiq, qulaq yapdı nidayə.
Bu səslər səmtinə getdi bir az da,
Xoruzlar banlayırdı asta-asta...
Göründü qəflətən bir kənd uzaqdan,
Seçildi tüm qalaqlar da iraqdan.
Qəmü qüssə libasından soyundu,

Çırağına deyərdin yağ qoyuldu.
 Ayaqları gələr-gəlməz gedirdi,
 O kəndə girməyini əzm edirdi.
 Gəlib cövlana qaçdı yorta-yorta,
 Yaman gündə yetişdi lap günorta.
 Gərb bir bağçaya aldı tövşəyin,
 Baxıb gördü o kəndin cikin- bikin.
 Gözü birdən sataşdı bir xoruza,
 Çəməndə salmış öz hüsnün biruzə.
 Nəvası nəğməyi-naqusə bənzər,
 Qanadın çətr edib, tavsə bənzər.
 Gözəllikdə humay, nazikliyi qu,
 Deyir hər ləhzə, hər dəm “quqquluqu”.
 Uzaqdan görcəyin ağzı sulandı,
 Pərişan oldu, əhvalı bulandı.
 - Aman, ay Gün, nolardı tez bataydın,
 Qara bəxtim təkin kökdən yataydın.....
 Gəlib gəzdi, o , rahat yer tapınca,
 Ki heç kim görməyə xəlvət olunca.
 Həvəsdən quyuğun lap milləmişdi,
 Xoruz gözlərin bərk zilləmişdi.
 Tutub aram, fürsət axtarırdı,
 Gedə əğyar, xəlvət axtarırdı.
 Gələ tez çulğana zülmət cahana,
 Ola həngam əsrarı-nihanə⁸³.
 Özün çəkdi, sıxıldı yaxşı güdsün,
 Macal tapcaq tutub zülmətdə udsun.
 Gedib gündüz, gecə gəldi araya,
 Cahan döndü bütün zülmətsəraya⁸⁴.
 Xoruz döncək gözü birdən sataşdı,
 Yazığın qəm seli başından aşdı.
 Baxıb gördü əcəl yatmış kəminə⁸⁵,
 Qaranlıq çökdü könlün günbəzinə.
 Görən saət dağıldı əl-ayağı,
 Çəkildi qorxusundan dil-damağı.

Dili görcək tutuldu, düşdü bəndə,
Deyərdin düşdü bir ceyran kəməndə.
Çəkişmiş dizləri, rəngi pozulmuş,
Başında hər nə tük var biz-biz olmuş.
Dəyirdi diş-dişə, qaçmışdı rəngi,
Söz istərdi deyə, tutmurdu əngi.
Əlin möhkəm verib üstün basırdı,
Ürək bənd almayıb çax-çax əsirdi.
Özün azdı, olub əhvalı pozğun,
Qabağında əcəl durmuşdu qızğın.
Nə durmaq haləti, nə qaçmağa qol,
Tapılmaz oldu çarə, bağlanıb yol.
Xəyal etdi qaça, durdu yıxıldı,
Uzandı bir çuxur yerdə sıxıldı.
Başından qaçdı əqli Tülkü görcək,
Büzüsdü bir yerdə bişmiş toyuq tək.

Dağılmış xalq, məclis xəlvət olmuş,
Bu hal Tülküyə xoş fürsət olmuş.
Daha əğyar içindən bir gələn yox,
Əcaib xəlvət olmuş, səs- sələm yox⁸⁶.

Yerindən qovzanıb qivraqca birdən,
Pişiklər sıçrayan tək daş dibindən.
Xoruza guplayıb şəst ilə tutdu,
Yazıq heyvanı bərkdən bir çıxırdı.
Tez aldı ağzına, yollandı birbaş,
Həvəsdən anlamırdı arx, divar, daş.
Yazıq heyvan daha olmuşdu məhbus,
Tutub üz Tülküyə çox qəmli, məyus
Dedi: -Ey tülkülər sultanı Tülkü,
Pələngə, şirə xaqanliq səninki!
Məgər heç qorxmayırsan Allahından,

Nə istəyirsən mənim məzlum canımdan?
Əziyyət etmə həqqi-Xızır İlyas,
Boğuldum, çatladı bağrım, yavaş bas.
Tərəhhüm et bu məzluma, fəqirə,
Səni and verirəm “Cındalı pırə”⁸⁷.
Mənə zülm etmə, gəlməz zülm işinə,
Yavaş bas, kəlbətin düşsün dışınə.
Tərəhhüm⁸⁸ elə, ağzım oldu əzvay⁸⁹,
Yəqin ölləm, dədəm vay, ax, nənəm vay.
Gücün çoxdur, basırsan diş həvəsdən,
Balan qurbanıyam! Düşdüm nəfəsdən.
Nəfəs mən bəs ki, çox çaldım yoruldum,
Qəyim⁹⁰ basma, canım çıxdı, vay öldüm...
Ömür bağırda arxım qaldı vərsiz,
Aman öldüm, fəriklər qaldı ərsiz.
Qədim tüğyan edib, canım çalıqlar,
Düşübdür xatirimə basmalıqlar.
Nəfəs təng oldu, düşdüm iztirabə,
Başım külləndi, nin qaldı xərabə.
Amandır, ay bığıburma Ağam, gəl,
Hələ ölməmişəm , gəlsən sağam, gəl.
Səsi də bəs ki, çox yalvardı, batdı,
Burub boynun, ilan tək dil çıxartdı.

Dedi Tülkü: -Xəyalın getməsin kəc,
Ki, mən heç kimlə etmərəm ləc.
Töküb pul, xərc edib mən hacı oldum,
Şükür olsun ki, çox da naci⁹¹ oldum.
Xələyqlər mənə hacı deyirlər,
Məgər hacı olanlar zülm edərlər?
Əgər zülm eyləsə hacı birinə,
Ona məlun deyın hacı yerinə.
Ziyarət eyləyən beytül - hərəmi⁹²,
Xilaf etsə adın qoyun hərəmi.
Keçib ömrüm mənim şəhr içrə daim,

Nəharən, səbahən vəl - leyl qaim.
Həmişə vəz, məscid görmüşəm mən,
Və Allah təklifin də bilmişəm mən.
Savad, əzəm⁹³ əhli cahil olmaz,
Biri həqqi bilirsə, batil olmaz.
Şəriət həqq, qiyamət həqq, ölüm həqq,
Bu sözlərdə yoxumdur şəkk mütləq!
Yəqinimdir ki, bərzəx⁹⁴ var qabaqda,
Ki, bərzəx⁹⁵ səhldir, duzəx⁹⁶ qabaqda.
Gözüm billa ki, duzəxdən doyubdur,
Ölüm fikri məni işdən qoyubdur.
Keçib əllini ömrüm oldu altnmış,
Mənim tay-tuşlarım qəbr içrə yatmış.
Bükülmüş qamətim olmuş ikiqat,
Gərək etmək tədarük qəbrə sovqat.
Ömür sürmüş olan altnmış yaşında,
Gör nə bənzər ki, ola dağ başında.
Nəzər qıl, saqqalına dən düşübdür,
Vücudum qəsrinə şivən düşübdür.
Keçirtdim ömrümü, saqqal ağardı,
Qocalmaq nəfsi xatirdən çıxartdı.
Qoca öz əhlinə üsyançı olsun,
Gərəkdir it kimi boynu vurulsun.
Demə saqqalcığı düm ağ ipəkdir,
Tüpür saqqalına, qıllı köpəkdir!
Mənə indi xilaf⁹⁷ etmək yaraşmaz,
Xilaf etsəm, yəqin bil işim aşmaz.
Mənim zalım ilə yox ixtilatım⁹⁸,
Şəriət əhliyəm, var ehtiyatım.
Çığırma, ağlama, çox etmə şivən,
Ki heç vaxt, heç kimə zülm etmərəm mən.

Xoruz məyus baxıb nıqqıldayırdı,
Yazıq qorxurdu, qorxarkən deyirdi:
-Bu sözlər mütləqa səndən yalandır,

Yalandır, bir də üstündən yalandır.
Gözüm su içməyir bu sözlərindən,
Yağır hiylə, şərərət⁹⁹ gözlərindən.
Dilində tən edirsən Bəyazidə¹⁰⁰,
Və lakin işlərin bənzər Yəzidə¹⁰¹.
Danış doğru, di caydırma sözün sən,
Mənə qaç get, tanıtdırma özün sən.
Sözün şirin, özün püssən ilandan,
Suya çox səbihin¹⁰² çəkmə yalandan.
Ki çox da sözdə dünyadan keçirsən,
Və lakin qurd kimi qanım içirsən.
Adın molla qoyub süzdürmə qaşın,
Əməl istərlər, çox oynatma başın.
Özün “latəkulu” hökmün deyirsən¹⁰³,
Yetimin malını birbaş yeyirsən.
Durub hər bir kəsə irad tutursan,
Əlövə düşəni qurd tək udursan.

Bunu Tülkü eşitcək qeyzə gəldi,
Xoruza gözləri bərkdən bərəldi.
Gəlib qeyzə, çıxıb işi həramə,
Başından saldı çox bərk bir qarama¹⁰⁴.
Darıxdı hirsdən səsləndi ki: Bəs!
Dedi: -Bağla dilin, oğlan, səsin kəs!
Utan, hey-hey əcəb sözlər deyirsən,
Macal verdikcə hey cükküldəyirsən.
Kabab olsun dilin, ağzında yansın,
Nə sırtıqsan üzünə daş yapışsın.
Mən üz verdim, əcəb azdın sözün sən,
Belə nə süzdürürsən qaş-gözün sən.
Alış, bəy tayası kimi alışma¹⁰⁵,
Daha lal olgilən, bir az danışma.
Bu tərkibin, bu xəsmindir, bu canın
Sözünə bir baxın bu bihəyanın.
Necə gör oynadır göz ilə qaşın,

Dəli şeytan deyir dur çeynə başın.
Özün guya ki, çoxbilmiş bilirsən,
Mənə fəhmin, kamalın öyrədirsən.
Göyə durram sovurram tüklərini,
Soyaram göz açan vaxtda dərini.
Sənə mən hər nə etsəm müstəhəqsən¹⁰⁶,
Elə bildin cavab verməzsəm həqsən?
Qulaq ver cürmini¹⁰⁷ eylim müddəlləl¹⁰⁸,
Xilafın birbəbir olsun mücəlləl¹⁰⁹.
Edim təqsirini sabit özünə,
Hamı aləm tüpürsünlər üzünə.
Günahın olmasa heç qorxma, bir döz,
Deməm, vallah sənə güldən ağır söz.

Xoruz, əlbəttə, əvvəl çox qızıqdı,
Və lakin Tülkü gülləncək o düşdü.
Tökürdü gözlərindən hər nə vardı,
Muxatəb¹¹⁰ eyləyirdi zülümkarı:
-Xilafım varsa, söylə, boynuma qoy,
Sonra dırnaqların sal, gözlərim oy.
Xilafım hər nə olsa, çəkmə pərdə,
Ki boynum incədir qıldan bu yerdə.

Məhkəmə quruldu

Dedi Tülkü ki: -Qurtar ağlamağın,
Mənə sabit olubdur üç günahın.
Birisi, biədəbsən, etmə sən şərm¹¹¹,
Həyadan arısan, bilməzsən azərəm¹¹².
Adamlar varkən hey boş hirslənirsən,
Yalan yerdə durub bir yer deşirsən.
Çağırarsan toyuq olcaq xəbərdar,
Gələr biçarə kim bilməz nə iş var.
Tutarsan zorlama hey cüflənərsən,

Camaat içrə hey şəhvətlənərsən.
Bu nə adətdir, ey məlun dinsiz?
Görürsən gündə on arvad kəbinsiz.
Kəbinsiz arvadı xəlqin içində,
Bu cür görmək olurmuş hansı dində?
Çöl-evli arsız, ərđəmsiz olubsan,
Həya adabının¹¹³ tərkin qılıbsan.
İkincisin deyim bil, xor düşün var¹¹⁴,
Eşitdim ki, verirən xəlqə azar.
Gecə heç qoymursan yatsın xəlayiq.
Sənə bu hərzəlik bilməm nə laiq.
Məgər öz sövtünə¹¹⁵ aşıq olubsan?
Ki aləm əhlini təngə salıbsan.
Zəlalət cadəsin¹¹⁶ tutmuş gedirsən
Yatan insanları quşqu edirsən.
Gecə vaxtında başlırsan tiringə,
Haraylırsan, salırsan xəlqi təngə.
Əgər yoxdur şərərət cövhərində,
Dilinə malik ol, şiş, yat yerində.
Utanmazsan məgər sən danlanmaqdan,
Yorulmazsan yersiz banlamaqdan?
Üçüncüsü, edibsən tərki-adət,
Ki adətdən çıxan tapmaz səadət.
Və şahlar əlbət olmaqçün mücəbbəl,
Qoyub tac başına olmuş mükəmməl.
Sən öz tacın nədən başdan götürdün,
Çıxıb zeyindən¹¹⁷ öz rəsmi itirdin?
Dibində tac görübsən hansı şahı,
Kim aləmdə edibdir bu günahı?
Bu yol bildin, inandın öz günahın,
Daha sırtıqlama, möqf elə lafın.¹¹⁸

Xoruz şur-şur axıtdı qanlı yaşlar,
O zalım Tülküyə söz belə başlar:
-Sənin sözlərin lap qırmızı, guç,

Nə çarə eyləyim mən tük, sən ülgüc!
Sənə qoy söyləyim bir kəlmə kütah¹¹⁹,
Mənə baş sürtmə, əldən sal, sən Allah.
Yazığın gəlsin, ayrı fikrə düşmə,
Gücüm çatmaz sənə, mənə öcəşmə.
Götür bu kinəni¹²⁰, büğzü¹²¹ ürəkdən,
Bu şeytan daşların gəl tök ətəkdən.
Dayan, bir ləhzə əsgilt iztirabın,
Deyim onda sənə bir-bir cavabın.
Dedin vardır ədəbdə çox qüsurlar,
Ki əsla yox mənim şərmi-hüzurum.
Cavabın al, çox etmə dad-bidad,
Mənə varid deyil kökdən bu irad.
Bəni adəm həya heç eyləməirlər,
Ədəb adabın heç vaxt gözləməirlər.
Onlar bir-birindən eyləməyir şərm,
Neçin mən eyləyim, onlardan azərəm?
Gecə nisfındə¹²² mən fəryadə gəlsəm,
Ürəkdən nalə qılsam, dadə gəlsəm.
Budur fikrim: -Dur, ey qafil yatanlar,
Oyaqlıq şivəsin əldən atanlar...
Dedi: -Mən quyruğumda vurmuşam tac,
Məni tən oxlarına etdin amac¹²³.
Bu iradın sənə isyanı yoxdur,
Mənə bu mətləbin heç dəxli yoxdur.
Bu yerdə yoxdur təqsirim müsəlləm¹²⁴,
Özü xəlq eyləyib xəllaqi-aləm.
Gəl indi qıl ürək aynasını saf,
Sən Allah, pərdə çəkmə, eylə insaf.
Sənə indi halım oldu müşəxxəs¹²⁵,
Məni çöndər başına, eylə mürəxxəs...

Dedi Tülkü: -Əcəb fikir eyləyirsən,
Belə bildin cavabımı deyibsən?
Qulağıma mənim girməz bu sözlər,

Daha yersiz sözü qılma mükərrər¹²⁶.
Əgər bu sözlərə bir şahidin var,
Çağır gəlsinlər, yoxsa etmə israr.

Xoruz səsləndi: -Olsun, şahid istə,
Gətirəm şahidimi başım üstə.
Bu saat bircə bu yerdə tut aram,
Ki, mən şahidləri eyləyim elam.
Çağır ram, dərdimi kəndə yetirəm,
Səninçün iyirmi ağsaqqal gətirəm.
Üçü hacı, qalanı kərbəlayi,
Xilafım yox, danışmam mən havayı.

Dedi Tülkü: -Əcəb sən binəvasan,
Nə çox hədsiz kəlama mübtəlasan.
Məni çox incidirsən nuri – eynim¹²⁷,
Danışdın bəs ki, getdi baş-beynim.
Balam, çox eyləmə sözdə təarüf¹²⁸,
Fikir versən, danışmazsan tənazür¹²⁹.
Bu ünvani qabaqca eylədin tər¹³⁰,
Özün qıldın hamı insanları cərh¹³¹.
Bu cür şahidlərin nə etibarı,
Qəbul etmək deyil şərin qərarı.

Xoruz gördü daha bir çarəsi yox,
Dedi: -Bəs özgə olsa, şahidim çox.
Bizim bu kənddə yüz köpək var,
Şəhadət əmrinə artıq kömək var.

Eşitcək Tülkü güldü, çəkdi qah-qah,
Dedi ki: -Mərhəbə bu ağıla, vallah!
Yəqin bil dərdinə çarə tapılmaz,
Balam, qaç get, köpəkdən şahid olmaz.
Satarlar bir kütə imanlarını,
Salarlar duzəx içrə canlarını.

Uzaqdan bir nəfər yolçu görərlər,
Onun dalınca uç saat hurərlər.
Atıbsan bir tikə kutddən, çörəkdən,
Edər hədsiz şəhadətlər urəkdən.
Odur şahid ki, öz imanın atmaz,
Öluncə bildiyin dünyaya satmaz.

Xoruz onda edib Tulkuyə təmkin,
Dedi: -Şahidləri sən eylə təyin.
Nə cur şahid buyursan mən gətirrəm,
Bu saatda hüsuruna yetirrəm.

Dedi Tülkü: -Fikir ver söz deyəndə,
Dayanma, bir nəfər göndər bu kəndə.
Elə hazır iki xoruz bu vəqtdə,
Ki onlar olmalı lal, lümə, axta.
Gəlib əmrində etsinlər şəhadət,
Şəhadət qılsalar, tapdın səadət.

Yazıq əlsiz Xoruz qaldı məəttəl,
Töküb yaş, bir başı oldu, iki əl.
Baxıb gördü bu işlər başa gəlməz,
Bu gündə bu dəyənlər heç düzəlməz.
Özündən əl çəkib açdı dilini,
Əyan etdi bütün dərd-dilini:
-Ürəklər damına qorxu salıbsan,
Sən Allah, doğru söylə, nə olubsan?
Sitəmlə tabım, aramım kəsibsən,
Məgər sən darğasan, ya möhtəsibsən¹³²?
Nə dəxli var sənə, qazı deyilsən,
Ki belə işlərə razı deyilsən...
Məgər qazı olubsan, ya əfəndi,
Və ya malik¹³³ sənə tapşırdı kəndi?
Səni kim eyləyib kəndə mübaşir¹³⁴,

Əlində varsa fərmanın, dur aşır.
Səni kim qıldı bu mahala hakim,
Hanı hökmün? Mənim səndən nə bakım¹³⁵!
Və ya kənddə kələntər¹³⁶, kəndxudasan,
Sən Allah, doğrusu sən nə bəlasan?
Tarından şərmin olsun, haqq yolu get,
Əlimdən ərizəçi varsa, bəyan et!

Bu yol Tülkü yaman qaqqıltı saldı,
Əlin vurdu əlinə qaqqı çaldı.
Dedi: -Mən əmri-mərufəm¹³⁷ cahanda,
Bu işdə şöhrətim var İsfahanda.
Xilaf etsə biri verrəm cəzasın,
Edib tənbeh yandıraram ağasın.
Namazı hər kimin getsə qəzaya,
Ağaca bağlaram, sallam bəlaya.
Oruc hər kim yesə, dustağa sallam,
Tutub kəffarəsini¹³⁸ mən ondan allam.
Zinası¹³⁹ hər kimin düşsə əyanə,
Yəqin vurram ona yüz taziyanə.
Birisi xalqa versə azca azar,
Onu tənbeh üçün qıllam giriftar.
Və çıxsa kimsə zeyindən müəyyən,
Üzərəm başını it tək bədəndən.
Və ya görsə biri bir biədəb iş,
Boğazından batırram bir qayım diş.
Əgər zalım əli olsaydı bəstə,
Yəqin qalmamışdı daş daş üstə.

Yazıq əlsiz Xoruz qaldı məəttəl,
Baxıb gördü üzülmüş çarədən əl.
Qaravul qoymayır mərkəz sözünə,
Keçib insafi, baxmır ağ üzünə.
Təməllüq¹⁴⁰ zülmkara bəc yetirməz,
Köpək qursağı sarı yağ götürməz.

Deyirdi: -Ey Xuda, rəhm et, amandır,
Əsirəm düşməyə, halım yamandır.
Ay Allah, başıma qoy çoxlu minnət,
Məni bu zülmkara qılma qismət.
Bu məlunun bu gün ağzını bağla,
Məni azad elə, boynumu dağla.
Rəva görmə məni sən bu ləinə,
Xilas elə, apar sat qul yerinə.
Bir əhd etdim, əlac etsən bu hala,
Ayaq yalın gedim mən Kərbalaya.
Bu nəzr olsun ki, gündə əlli tövbə,
Günahımdan edəm, ya Rəb, tövbə.
Yalan ərz eləsəm mən, qadir Allah,
“Dəlikli daşa”, “Piri-mehraba” vallah¹⁴¹.
Yalan ərz eyləsəm mən bu kəlamı,
Yuyum bir ləhzədə mən cüt balamı.

Əcəb heyretlidir çərxin qərarı,
Zülüm işdir ötüşmək qəmdən arı.
Birisinə müyəssər nazü nemət,
Birisi ac, çəkir yüz min məzəllət¹⁴².
Brisi çiyriyib yağlı plovdan,
Birisi doymayıbdır nani-cövdən¹⁴³.
Birin ağzı gülməkdən yığışmaz,
Birisi dərdü möhnətdən göz açmaz.
Biri atlaz tuman geymiş damaqlı,
Birin bir tumanı var yamaqlı.
Birin mənzili qəsrul-kəramə¹⁴⁴,
Biri həsrət qalıb bir hisli dama.
Birisi bir tikə qəndə tamarzı,
Çay içməkdə biri qoymubdur arzu.
Biri cananını çəkmiş qucağa,
Birisi odlanıb odlu fəğanə.
Birisi kök deyirsən pərvəridir,

Birisi bir sümükdür, bir dəridir.
Birisinin sözü mat etmiş əqli,
Biri yazmış mənim tək “Tülkü nəqli”.
Birisi aləmi etməklə təhlil,
Vücudun etdirir hər yerdə təkmil.
Birin şüglü¹⁴⁵ ya qeybətə, ya böhtan,
Sözü başdan – başa boşdur və tartan.
Biri zülmü bilir küfrə bərabər,
Birin zülm olub şüglü sərəsər.
Biri bir ləşgəri yalnızca qatlar,
Birinə “pıx” deyib sən bağı çatlar.
Birisinin aşib dövlət başından,
Birisini görməyib bir pul yaşından.
Birisi başa qoymuş taci – şahı,
Birisi baş açıq, yoxdur külahı¹⁴⁶.

Qəraz, Tülkü bir az gəzdi, dolandı,
O kəndin görkəmində daldalandı.
Dolandıqca acından bağı yandı,
Yolu qəbristanə birdən dolandı.
Yetişdi, istədi keçsin oradan,
Özün çəksin o möhnətli sərədən¹⁴⁷.
Xoruz onda çəkib min ahü əfqan,
Gözündən yaş yerə tökdü al – qan.
Elə səs çəkdi, səs düşdü cahanə,
Yetişdi nalə yerdən asimanə.
Üzündə göz yaşın etmişdi ənlilik,
Qurmuş yerdə, göylərdə şivənlik.
Bu iş Tülkü bəyi bərk fikrə saldı,
Təhəyyür¹⁴⁸ qeydinə bənd oldu, qaldı.
Dedi: -Bu nalə çəkmələr nədəndir?
Bu əmrin illətin gəl söylə, bildir.
Qarıxmış halın, ağlar gözün var,
Belə məlum olur ki, bir sözün var.

Xoruz artırdı ahın ki: -Ay oğlan,
 Bu qəbiristandır, qafil keçmə bundan.
 Yatıbdır burda çox qüdrətli xanlar,
 Qızıl qanla yer üzün isladanlar.
 Əcəl endirmiş al taxtdan aşağı,
 Qara torpaq olub indi yatağı.
 Yatıbdır burda şövkətli ərənlər,
 Yatıb artıq hamı eləcə bilənlər.
 Yatıbdır burda yaxşı məhliqələr,
 Yatıbdır burda çoxlu kəndxudalar.
 Yatıbdır burda çox rəna cavanlar,
 Yatıbdır burda göyçək can alanlar.
 O mərmər sinələr çılpacaq qalmış,
 Qara göz sürməsi torpaqlar olmuş.
 Hamı sakitcə bu yerdə yatıblar,
 Qohum – qardaşların birbaş atıblar.
 Tamamən arzulu, nisgillidirər,
 Yolun yolçularına göz dikiblər.
 Bu yerdən qaynayan çeşmə, axan su,
 Ölənlər gözlərindən yaşıdır bu.
 Bu sakit daşları əskikcə tutma,
 Məzar əhlindəki dərdi unutma.
 Bu gün sən baxmasan qəmli məzara,
 İnən, and olsun o Pərvərdigara.
 Öləndə qəbrinə bir kimsə baxmaz,
 Ziyarət qəsdinə heç kimsə qalxmaz.
 Yolum hər yol düşəndə bu diyara,
 Verərdim fatihə sakit məzara.
 Oxurdum sidq üzlə Həmdsurə¹⁴⁹,
 Edərdim hədyə mən əhli-qubura¹⁵⁰.
 Nə çarə, indi yoxdur ixtiyarım,
 Yaman kəsmiş fələk səbrim, qərarım.
 Gəl indi himmət et bir ləhzə, getmə,
 Məni burdan belə sakit keçirtmə.

Deyib bir Fatihə, söylə duasın,
İcabət¹⁵¹ et ölənlər müddəasın¹⁵².

Eşitcək Tülkü durdu, qəlbi yandı,
Xoruzdan baş verən felə inandı.
Qəbul etdi nəsihət düşmənindən,
Olub qafil yamanca hiyləsindən.
Deyəndə “Fatihə” ağzı açıldı,
Xoruz “Allah” - deyib birdən atıldı.
O yerdə gördü var bir sərv ağacı,
Xoruzun dərдинin oldu əlacı,
Qaçıb sərvин budağın məskən etdi,
Fənn etmiş zalıma yaxşı fənn etdi.
Qərəz, əldən gedib məclis pozuldu,
Gəlin erkək çıxıb, toy batil oldu.

Bu yol Tülkü bəyin bəndi qırıldı,
Özün yerdən – yerə çırpdı, çığırdı.
Çəkib səs vayxırıb çaldı əlindən,
Yolub tük sirkə basmış saqqalından.
Dedi: -Lağlağ Xoruz lənətə gəlsin,
Yeməzdən Fatihə əmvata versin.
Evim yandı, ürək bəndim qırıldı,
Yamanca başıma “Xərrə” yaxıldı¹⁵³.
Qara yolda olaydı bu təqəddüs¹⁵⁴.
Mənə lazım deyilmiş bu təcəssüs¹⁵⁵.
Qazılandım, inandım, abid oldum,
Şəriət əhli oldum, zahid oldum.
Yaman ləfz idi bu gəldi dilimə,
Yalançıq Fatihə dəysin elimə.
Xoruzə bir baxıb əydi neçə gül,
Dedi: - Tülkü, tök indi başına kül.
Dedi, Tülkü, evivü həqq yıxaydı,
Yeyəydin tutcağın canın çıxaydı.

Xoruzu səsləyib vayxırdı Tülkü,
Dedi: - Qalsın səninkiylə mənimki.
Gözü dönmə, mənə hiylə gəlirsən?
Mənim də hiyləmi yaxşı bilirsən.
Bunu anla, qisas üqbaya¹⁵⁶ qalmaz,
Bu dərdi Tülkü bəy qəbrə aparmaz.
Məni zalım, bu rəngin eylədi ləng,
Sənə bir çul tikim hər sapı bir rəng.
Əgər Tanrı aman versə əcəldən,
Səni sallam bir özgə vaxtda dildən.
Mənə bildin yamanca qulluq etdin,
Bu halımda məni bir pulluq etdin.
Mən ölləm, sən diri, saxla yadında,
Sənə matəm tutum öz bərbadında.
Fırıldaqçı, sənə bir od vurum ki,
Nağıllarda desinlər kimdi Tülkü.
Görüm qafil səni vurğun vuraydı,
Hamızı çömbələn dərdi¹⁵⁷ qıraydı.

Yanıb göynürdü, dünya qəlbinə dar,
Görəydin göynəmək var, göynəmək var.
Betər hirsindən ot tutub yanırdı,
Ürəkdən hey Xoruzə qarğıyırdı.
Deyirdi: -Görməyəydim bu günü kaş,
Gələydi bir düşə idi başıma daş.
Tutub seyd¹⁵⁸ etdiyim çıxdı əlimdən,
Bu möhnətlər mənə gəldi dilimdən.
Görüm, ey dil, cahanda lal olaydın,
Düşüb bəndə, danışmaqdan qalaydın.
Sizə lənət gələydi, ey ölülər,
Məni saldız bəlayə, tünbətünlər!
Bu ağacı əkən, ruhuna lənət,
Gətirdin başıma bir belə möhnət.
Əcəb gəlmişdi rast yağlı xoruzcuq,

Şüurum olmadı, qaldım da umsuq¹⁵⁹.
Yağı bollu, əti dadlı, özü kök,
Dur indi, maymaq oğlu, göz yaşı tök.
Uyu göz, qaz buxaqlı, sürmə dimdik,
Səadətdə humay, surətdə kəklik.
Cahanda göməmişdim bir belə çağ,
Yaman çxdı əlimdən bir dəri yağ.

Deyib ağlarkən hey gəzdi, dolandı,
Pozuldu taqəti, getdi dayandı.
Nə dizdə taqəti, nə canda tabı,
Ürəkdə şiddət etdi izzirabı.
Dolandırdı gözün, yağıdırdı yaşın,
Quru torpaqlar üstə qoydu başın.
Qaraldı gözləri, əhvalı qarışdı,
Pozuldu haləti, rəngi də qaçdı.
Vətəndən çıxmağa çox qəmlənirdi,
Tökürkən gözündən yaş deyirdi:
- Ölürkən yox gözümü bağlayanım,
Nə bircə oxşayanım, ağlayanım.
Atam yoxdur, anam yox, qardaşım yox,
Bacım yox, yoxdur oğlum, yoldaşım yox.
Ölürkən bir məni xatırlayan yox,
Başımı bir diz üstə heç alan yox.
Vəsiyyət eyləsəm bircə yazan yox,
Öləndə bir nəfər qəbrim qazan yox.
Əgər indi vətən içrə olaydım,
Qohum-qardaş içində sazlanaydım.
Alardı tayfamız ortaya bir baş,
Batardı qaraya qardaş və yoldaş.
Birisi sinəm üstə saç tökərdi,
Biri kirpik sayınca yaş tökərdi.
Çəkəndə ah, bacım “can-can” deyərdi,
Anam nəzr eyləyib, qurban deyərdi.
Birisi nəşim üstə şal salardı,

Biri tez bir qazan halva çalardı.
Biri tabutum üstə baş açardı,
Biri molla dalınca tez qaçardı.
Nolaydı bir anam halım biləydi,
Ölən çağda başım üstə gələydi!”
Belə ağlardı, gözdən yaş tökərdi,
Elə hey ahı ah üstən çəkərdi...

Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni

Uzandı söz və qıldı xalqı xəstə,
Kəlam, durma, yeyin get mətləb üstə.
Verib təkyə yerə, durdu ayağa,
O yerdən sallanıb gəldi aşağı.
Yetişdi kövşənə yorğun ayaqlar,
Nə gördü, bir damaqlı kök Toyuq var,
Yeyibdir ki dən lap qaz olubdur,
Şişək tək bullanıb lap saz olubdur.
Onu görcək durub Tülkü dayandı,
Elə bil baxtı yatmışdı, oyandı.
Bu yol könlün quşu pərvaza gəldi,
Həvəsləndi, sümüklər saza gəldi.
Dedi: -Bəh-bəh! Nə dən səpdim, nə tapdım,
Şükür olsun, hazırca tömə tapdım.
Qərəz, söz müxtəsər, dərdin unatdı,
Atıldı tez Toyuğu basdı, tutdu.
Tutulcaq o Toyuq çox qıldı nalə,
Xəbərdar olmadı kimsə bu hala.
Bir az fəryad edib düşdü nəfəsdən,
Birisi olmadı hali bu səsdən.
Toyuq gördü ki, olmur kimsə hali,
Dedi, axır deyil durmaq macalı.
Xəyalına yetişdi bircə hiylə,
Dönüb ərz elədi bu xoş dil ilə:

-Ki ey düşgünlərə arxa çıxan qoç,
Pələng, aslan və qaplanlar basan qoç!
Sənin lütfündə, fəzlində gözüüm var,
Mürəxxəs¹⁶⁰ eyləsən, bircə sözüüm var..

Dedi Tülkü - Qoduq, lal ol, danışma,
Di yaltaqlanma, çox yanma, alışma.
Səsin kəs, çox da ölçmə əllərini,
Di gəl salma işə yağlı dilini.
Səsin kəs, çox da baş-beynim aparma,
Sıyıq qızlar kimi gülmə, işarma.
Məni salma ələ, aldanmaram mən,
Daha boş sözləri heç qanmaram mən.
Demə aclıq mənim ağlım alıbdır,
Məni məlun ərin başa salıbdır.
Xəyal etdin özünçün çarə tapdın?
Ərin aldatdı, sən də tezcə qapdın?
Göyərsə bir qarış ot qəbrim üstə,
Ərin çıxmaz yadımdan, bəsdı, kəs də...
Əgər min lələ baş versə külümdən,
Xoruz vurmuş bu dağ getməz könüldən.
Düşündən sam yeli bağrıma əsdi,
Əsib od yandırır səbrimi kəsdi.
Onun məkr işlərin yadıma sallam,
Qisasın mən bu gündə səndən allam.
Kamalımdı indilər çox yaxşı olmuş,
Ki başına gələn başmaqçı olmuş.
Nə sən qışqır, nə tök gözdən yerə yaş,
Yeyəcəyəm səni indi başa-baş.
Palan qoyma dalıma, olma duzsuz,
Yalandan qoltuğuma vermə qarpız.
Nə Tülkü düşgünə arxa çıxandır,
Nə də aslanlar və qaplanlar basandır.
Qəribəm, qürbətə düşmüş, oturmuş,
Oxum bitmiş, yayım qəmdən bükülmüş.

Bədən yorğun, ürək qəmli, özüm ac,
Dilənçi tək əlim boşluqda möhtac.
Nə canda taqətim, nə gözdə nurum,
Nə başda huş, nə könlümdə sürurum¹⁶¹.

Nəhayət, güc daha qalmırdı dizdə,
Gəlib yorğun oturdu bir daş üstə.
Dişin basdı, başın üzdü o birdən,
Nə tükdən qoydu qalsın, nə sümükdən.

Süründü Tülkü çatdı dağ başına,
Gözü birdən sataşdı yoldaşına.
Nə gördü? Bir daş üstə Qurd durubdur,
Yetim qızlar təkin boynun burubdur.
Çəkəndə nalə dağlar tək guruldur,
Gedibdir taqəti, cur-cur curuldur.
Nə bir yoldaş, nə bir qardaş, qalıb tək,
Çıxıb tükdən bahalıq itləri tək.
Gözü yaşlı, əli qoynunda qalmış,
Acından rəngi sapsarı saralmış.
Yaman korluq çəkib aclıq əlindən,
Uzanmış torpaq üstə it günündən.
Onu görcək sevindi, oldu təslim,
Uzaqdan bir baş əydi, qıldı təzim.
Edib çox cəlvə məhbubun gözündə,
Yıxıldı torpaq üstə yeddi yerdə.
Qabaqca bir hüsurunda dayandı,
Dalınca gəldi başına dolandı.
Görüb Qurd şadlıq axdı gözlərindən,
Dedi: -Əhlən və səhlən¹⁶², xoş gəlibsən!
Kəfin yaxşı, damağın çağ, nə dersən,
Oğul, hardan gəlib, hara gedirsən?"
Bu yol Tülkü düşüb bir özgə hala,
Tutar –tutmaz dil açdı bu məqalə:

-Salam, düşgünlərə arxa çıxan qoç,
Pələng, aslan və qaplanlar basan qoç.
Səni bir ox kimi qoymuş kamana,
Atıb çöldən-çölə zalım zamana.
Boğub sinsitdi daim qüssə, nisgil,
Məni öz astananda bir qonaq bil.
Müsibət atəşində bəs ki yandım,
Sənin kölgəndə gəldim dalqalandım.
Hüzurunda gərək daim qalam mən,
Məhəbbət kəndirin qarmaqlayam mən.
Bütün aləmdən hətmən¹⁶³ əl üzəm mən,
Dalınca kölgə tək daim gəzəm mən.

Kədərli Qurd bu əhvalı eşitcək,
Durub əyləşdi söylərkən sevincək:
-Gətir bircə öpüm o gül üzündən,
Bu yanmış qəlbimə bir su səpim mən.
Otuz min afərin əhsən, əhsənət,
Yenə min afərin, nəiməl – fəta ənt¹⁶⁴.
Oğul, qəm eləmə, olma müşəvvəş¹⁶⁵,
Müşərrəf¹⁶⁶ eylədin durma, gəl əyləş.
Quşum qondu sənə əvvəl görəndə,
Xoşum gəldi hələ dağdan enəndə.
Qızırqanmam sənə, hər nə varım var,
Əzizim, ey qonağım, nazənin yar.
Gözüm yağın yedirsəm mən qonağa,
Yəqinən xoşdur mən geyrül – həmağə.
Əgər əlli qonaq gəlsə darıxmam,
Yola sallam hamısını da, karıxmam.
Qonaq gəlsə, gələr bolluq dalınca,
Nə bolluq, xoşluq, aydınlıq dalınca.
Və lakin xiclətim vardır, a qardaş,
Canım çıxsın, əlim boşdur, gözüm yaş.
Əlim boşdur, gəlibdən mənzilimə,

Ölüm mən istərəm, düşməz əlimə.
Nə mənzil, bircə zəhmət çək də gör,
Gəlib bir bax, qara yerdir, quru yer.
Mənimçün day dirilməklik çətindir,
Dodaq qalxmır dodaqdan yeddi gündür.
Nə xoş zaddır əziz etmək qonağı,
Qabağına qoyasan qayğanağı.
Açasan hörmətlə ağ lavaşı,
Çanağa doldurasan yarma aşı.

Ay qoca Qurd, səndə nələr var imiş!

Cavanlıq aləmində şər idim mən,
Şərirül-nəfs yovmül-təbh idim mən.
Zülm qıldım uzun illərlə aylar,
Əlimdn göylərə qalxdı haraylar.
Nə çox südlü keçi, at, mal çıxırdm,
Yelin salmış inəklər qarnı yırdım.
Adamlar düşdülər bərk iztiraba,
Təpildim kümlərə, qoydum xaraba.
Çobanlar başına gətdim oyunlar,
Sürülərdən ayırdım kök qoyunlar.
Yadımdadır ki, bur gün bir cavanın,
Elə bu döşdə kəsdim mən amanın.
Onun xətti hələ heç gəlməmişdi,
Cavanlıqdan muradın almamışdı.
Tərəhhüm etməyib qanını tökdüm,
Yetən saat basıb qarnını sökdüm.
Yedim çatdım, nəhayət, müddəama,
Gəlib çıxdım dağa, girdim bu dama.
Gecə keçdi, səhər oldu, çıxdı gün,
Nə gördüm mən? – Tutubdur yolları ün.
Bu yol mən yüz nəfər gördüm ər – arvad,
Dolanır çölləri dərd ilə qat – qat.

“Oğul vay” naləsi tutmuş cahanı,
Çəkib dərddə zəmini, asımanı.
Dalısınca gəlin, oğlan anası,
Başında qara, əlində toy hənası.
Camaat sel təkin yollardan axdı,
Yolarkən saçların səs ərşə qalxdı.
Qarışdı səs səsə, qopdu qiyamət,
Qiyamətdən göründü bir əlamət.....
Odur tutmuş məni indi bu afat,
Gərək bu zülmələr olsun mükafat.

Oturmaqdan, əzizim, heç iş aşmaz,
Bu halətdə bizə yatmaq yaraşmaz,
Ümidim var olsun müqdəmin xeyir,
Gedək ruzi dalınca eyləyək seyr.
Əlimdən tut, məni qovza, ayıq ol,
Təğafül¹⁶⁷ eyləmə, oğlum, sayıq ol.

Eşitcək bu sözü Tülkü şad oldu,
Fikir, qəm kəndirindən azad oldu.
Qabaqca öpdü Qurdun saqqalından,
Dalınca durdu yapışdı əlindən.
Bu yol Qurd istədi dursun, yıxıldı,
Tökürkən yaş, ürəkdə nalə qıldı.
Dedi: -Canımı aldı natəvanlıq¹⁶⁸,
Bədəndə yox taqətim, ay cavanlıq.
Cavanlıq getdi əldən dadi – bidad,
Daha olmaz bu qəlbim, xatirim şad...
Qərəz ki, çox çalışdı, çox dirəşdi,
Yaman vəz ilə durdu, yola düşdü.
Bir az yol getdilər, birdən uzaqdan,
Göründü bir yekə quyruq qabaqdan.

Onu görcək dizinə gəldi qüvvət,
 Dedi Tülküyə: -Oğlum, çəkmə zəhmət,
 Işıqlandı gözüm, canım sevindi,
 Tez ol durma, gədə, qəlbim döyündü....
 Gözətləyib quyruğu quyruq götürdü,
 Özün də Tülküdən əvvəl yetirdi.
 Yetişdi Tülkü, lakin hikmət ilə,
 Baxırdı quyruğa çox diqqət ilə.
 Nə gördü? Ovçu orda dam qurmuş,
 O quyruq bənd olub dam üstə durmuş...
 Nəhayət Tülküyə o Qurd buyurdu:
 -Ki, bismillah, a yoldaş, gəl görək di!
 Oğul, durma, deyil durmaq zamanı,
 Yeyib şükür eylə, göz düşgün cahanı.
 Dayanma, dur soxul, tez döşlə, nazım,
 Yemək gördün demək artıq nə lazım.
 Dayanma ki, ələ fürsət düşübdür,
 Di gəl, oğlan, niyə ağzın bişibdir?
 Yazıq, əl – qol da qoynunda qalıbdır,
 Məgər iştahanı şaxta alıbdır?
 Dedi Tülkü: -Məni tut indi məzur¹⁶⁹,
 Mənə illah yemək olmaz çu məqdur¹⁷⁰.
 Axı keçmişdə mən zor eyləmişdim,
 Heç olmazsa bir ay oruc demişdim.
 Bəyəm Həqq rəhm edib qəmdən qurtarsın,
 Mənə məhbubumun vəslin yetirsin.
 Çükr olsun ki, nəzr etməyə yetişdim,
 Müqəddəs qibləni tapdım və düşdüm.
 Bir ay somədən¹⁷¹ bir gün qalıbdır,
 Nə zəhmət çəkmişəm canım alıbdır.
 Buyur, sən məşğul ol, dözmə mənimçün,
 “Oruc açma” olnunca dözməyimçün.
 Bu gün tutsam yetər nəzrim kamala,
 Görək indi baxam yengi hilalə¹⁷²
 Çatıbdır göylərə ahın, fəğanın,

Yeməkdə olginən sən, nuş canın.

Bu əhvalı eşitcək Qurd inandı,
Bu tartan sözləri lap doğru sandı.
Qədəm qoycaq bir onda düşdü bəndə,
Deyəsən düşdü bir ceyran kəməndə.
Sicim tərpendi, quyruq da atıldı,
Yazıq Qurd vayxırıb bir nalə qıldı.
Baxıb Tülkü göyə şövqə gəlirdi,
Əlin çəkdi üzə, şükr eyləirdi.
Kədərli Qurd bu əhvalatı görcək,
Dedi: -Göydə nə var, baxdın sevincək?
Dedi Tülkü: -Baxıb gördüm hilaldır,
Yemək artıq mənim üçün halaldır.
Dedi: -Görsəndi ay, bayram haçandır?
Ki bayram üqdəyə qəlbi açandır.
Dedi Tülkü ki: -Ay nazlı müsahib,
Olur bayram gələndə talə sahib!

1348-ci il(1969-cu il)

آذربایجان

و

مسألة ملی

ایران و ادبیات آذری چگونه پدید آمد

ایران سرزمین وسیعی است . فرهنگ و زبان مردم ماگونگون است . مردم ایران بطور عمده به زبانهای فارسی و آذری صحبت میکنند . همچنین زبان خلقهای چهار میلیون اکراد ایران کردی است . علاوه بر این مردم عرب و بلوچ و ارمنی ... هر یک خصوصیات فرهنگی و بومی دارند . پروسه پیدایش خلق ترک زبان آذربایجان طی سده دهم تا چهارده میلادی (چهارم تا هشتم هجری) صورت گرفت . در نخستین سده های هجری کوچ نشینان و روستائیان نیمی کوچ نشین ترک زبان فقط بخش از اهالی این سرزمین را تشکیل میدادند . استان های حماسی مرده قورقو* که سینه بسینه نقل شده و بعد هابشکل نوشته درآمده است محصول زندگی و اندیشه مردمی است که چنین مرحله ای را میگذرانیده اند . گسترش دامنه مهاجرت مردم کوچ نشین ترک زبان آسیای مرکزی به سرزمین های غربی و از جمله آذربایجان و آمیزش نوده های مهاجریا مردم بومی ، ترکیب جمعیت این کشور را دگرگون ساخت . با گذشت چند سده زبان آذری بعنوان شاخه ای از زبانهای ترکی با عناصر تازه ای که از شرایط جدید گرفته بود شکل گرفت . زبان تاتاری (آذری قدیم) و زبانهای دیگر را منسوخ نمود و زبان اکثریت مردم آذربایجان شد . ناسده سیزده - چهارده میلادی که هنوز زبان آذری نوسون

“Azərbaycan və milli məsələ” əsərinin ilk səhifəsi

AZƏRBAYCAN VƏ MİLLİ MƏSƏLƏ

1. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı necə yarandı?

Əhalisi müxtəlif dil və mədəniyyətlərə malik olan İran böyük bir ölkədir. Ölkə əhalisinin əksəriyyəti fars və Azərbaycan dillərində (mətndə azəri- İ.Q.) danışır. İran Kürdüstanında yaşayan dörd milyona yaxın əhalinin dili kürd dilidir. Bunlardan başqa, ölkədə yaşayan ərəb, bəluç, erməni və c. millətlərin də özünəməxsus dil və mədəniyyətləri vardır.

Azərbaycanda türkdilli xalqın bir xalq kimi formalaşması prosesı yeni eranın X-XIV yüzilliklərində (hicri tarixi ilə IV-VIII) baş vermişdir. Hicri təqviminin (622-ci ilindən conrakı tarix- İ. Q.) ilk yüzilliklərində bu yurdun əhalisinin bir hissəsini köçəri və yarımköçəri türk tayfaları təşkil edirdi. Şifahi şəkildə yaranaraq sonrakı əsrlərdə yazıya alınan “Kitabi-Dədə Qorqud”¹⁷³ kimi qəhrəmanlıq dastanları təşəkkül mərhələsini keçirən bu xalqın həmin zamanlardakı həyatı, məişət tərzı, duyğu və düşüncələrinin ədəbi-bədii məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Orta Asiyadan türkdilli tayfaların İranın qərb ərazilərinə, o cümlədən Azərbaycana axını, yerli xalqlar ilə qaynayıb-qarışması ölkənin əhalisinin tərkibini dəyişdi. Bir neçə yüz il ərzində türk dilinin bir qolu olan Azərbaycan türkcəsi də şərəitə uyğun olaraq yenidən formalaşdı. Azərbaycan türkcəsi tat dilini (qədim azəri dili) və qeyri dilləri sıxışdıraraq Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətinin dilinə çevrildi.

XIII-XIV əsrlərə qədər yeni Azərbaycan türkcəsi o qədər də geniş yayılmamış, fars dili hələ ki, elm və yazılı ədəbiyyat dili sayılırdı. Bu səbəbdən də Nizami Gəncəvi¹⁷⁴, Qətran Təbrizi¹⁷⁵, Hümam Təbrizi¹⁷⁶, Marağalı Övhədi¹⁷⁷ və digər Azərbaycan şairləri əsərlərini fars dilində yazmışdılar.

Yeni Azərbaycan türkcəsində ilk mənzum əsərlər XIV əsrdə meydana gəlmişdir¹⁷⁸. Bu dildə yazan ilk məşhur şair hürufilik təriqəti¹⁷⁹ ilə bağılı olan İmadəddin Nəsimi

olmuşdur¹⁸⁰. Bu təriqətin yaradıcısı şair və filosof Fəzlullah Həimi¹⁸¹ Əmir Teymurun¹⁸² oğlu Miranşahın¹⁸³ əmri ilə Haxçıvanda öldürüldü. 1417-ci ildə ruhanilərin fitfası ilə Təbrizin Sahibüləmr məscidində Nəsiminin dərisi soyuldu¹⁸⁴ və deyilənə görə o, heç qaşını belə düyünləmədi, yəni heç nəyi eyninə almayaraq əzablara mətanətlə dözdü. Ondan sonrakı neçə yüzilliklər boyu Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsi və fars dili yazılı ədəbi dil kimi qoşa işləndi.

2. İrtica fars millətçiliyini qabartmaqla İran xalqlarının mədəniyyətinin məhvinə çalışır

İrandakı irticaçı rejim ölkədəki başqa millətlərin mədəni haqlarını tapdalayır, şovinst yazarlar isə buna haqq qazandırmaq və işi əsaslandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Onlar məmləkətdə dil seçimi bəhanəsilə İranin keçmiş və hazırkı ədəbi-bədii irsinin böyük bir hissəsini nəzərə almır, İran xalqlarının milli mədəniyyətlərini məhv etmək məqsədi ilə boş-boşuna çalışmaqdan usanmırlar. Bu işdə yalnız irticaçı qüvvələrin deyil, müsəddiqçi¹⁸⁵ millətçilərin də günahı vardır.

Əsrlər boyu nəsillicə bu torpaqda yaşayıb-yaradan əhali iranlılardırsa, onda həmin əhalinin milyonlarla üzvünün danışdığı və onun əsasında yazıb-yaratdıqları dil də İran dili, yəni iranlıların dilidir. Bu dillərdə yaranan şifahi və yazılı ədəbiyyat da İran ədəbiyyatının bir hissəsidir. Millətçilər guya azərbaycanlıların səkkiz yüz il bundan əvvəl fars dilində danışmaları üzərində möhkəm dayanır və belə zənn edirlər ki, bu iddianı sübut etməklə əsrimizin ən böyük problemini həll edəcəklər. Amma bu uydurma iddianı sübut etməyə onların əlində heç bir əsas yoxdur və bu sərsəm, qeyri-elmi iddianı çox asanlıqla rədd etmək olar.

Millətçilərin hazırkı Azərbaycan dilinin fars dilnin yerinə keçməsi ilə bağlı yazdıqları və düşündükləri də axmaq və cəfəng fikirlərdən başqa bir şey deyil. Onların Səfəvi hakimiyyəti¹⁸⁶ məmurlarının təziqi ilə əhalinin türkcə

danışmağa məcbur edildiyini və az bir zaman ərzində öz dillərini türkcəyə dəyişmələri barədə fikirləri tamamilə uydurma və kökündən səhvdir. Belə bir iddia elə bir ölkədə edilir ki, indinin özündə dövlət məmurlarının ayağı heç olmasa ildə bir dəfə də olsun bir çox kəndlərə dəymir. Bu azmış kimi, hakimiyyət əlindəki geniş imkanların hesabına bu axmaq xəyallarını gerçəkləşdirmək üçün silsilə məqalə və hekayələr çap etdirir, dram əsərləri yazdıraraq tamaşaya qoydurur. Belə düşünürük ki, bu əsas olmayan uydurmaları sübut etmək mümkün olsa belə, bunların müasir günlərimizlə, yaşadığımız zamanla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Niyə bu savadsız təlxəklər həqiqətə göz yumur və obyektiv reallıqlara diqqət yetirmərlər? Qondarma bir məsələni ortaya atmaqla milli dillərində təhsil almaq kimi milli və mədəni haqları da əllərindən alınmış milyonlarla zəhmətkeş iranlıdan öz doğma dillərini atmağı, kitablardan dözülməz bir vəziyyətdə fars dilini öyrənməyi, bu dilə məhəbbət göstərməyi necə tələb etmək olar?

Biz indi doktor Mahyar Nəvainin təklif etdiyi bir layihəyə toxunacağıq ki, əslində bu təklifin müəllifi Rza şah¹⁸⁷ dövrünün yazarlarından biri olmuşdur. Bunların fikrincə, adi üsullarla Azərbaycan dilini kökündən məhv etmək olmaz. Bunun üçün yaşayış yerlərindən uzaqda, dağlarda uşaq evləri və bağçaları tikmək, südəmər körpələri ata-analarından ayıraraq orada böyüdüb tərbiyə etmək lazımdır ki, onlar fars tərbiyəsi alaraq farslaşsınlar və öz milli kimliyini unutsunlar. Rza şah diktaturası illərində millətçi-faşist təfəkkürlü ideoloqların təklifləri ilə İran xalqları belə milli-mədəni təziqlərə çox məruz qalmışdı. Keçmiş rejimin varisi və davamçısı olan hazırkı rejim bu siyasəti davam etdirərək təziqi daha da artırdı ki, bu da Azərbaycan, Kürdüstan¹⁸⁸ və Xuzistan¹⁸⁹ əhalisinin ciyninə ağır bir yük oldu. Ölkənin inkişafına və birliyinə zidd olan belə bir millətçi hərəkət, farslaşdırma siyasəti riyakarlıqdan başqa bir şey deyil. Bu

siyasət hazırkı şəraitdə müəyyən təbəqə və qüvvələrin vasitəsi ilə əyalətlərdə də şovinizmə çevrilməkdədir.

Biz əyalətə, bölgəçiliyə əsaslanan millətçiliyin dərk edilməsi və öyrənilməsi məqsədi ilə Azərbaycanda demokratik hərəkəti və bu hərəkətin aparıcı qüvvələrinin milli məsələyə münasibətini araşdıracağıq.

3. Feodalizm dövründə Azərbaycan üçün milli məsələ mövcud deyildi

Feodalizm dövründə Azərbaycanda milli məsələ axtarmaq mənasızdır. Məşrutə inqilabından¹⁹⁰ əvvəl İran mədəniyyət və ədəbiyyatının Azərbaycan bölməsi elə bir spesifik, özəl xüsusiyyətə malik olmamışdır ki, biz bu gün onu məzmun və forma baxımından İran ədəbiyyatı və mədəniyyətindən ayrı, tədric edilmiş şəkildə öyrənməli olaq. Dini təriqətlərin yayılması, inkişafı və müxtəlif çalarlarda təzahürü, orta əsrlərin fikir cərəyanları, həmin dövrlərin qarşılıqlı mübarizələri şifahi və yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Ədəbiyyatda şəhər və kəndlərdəki hərəkətlərin və s. ictimai məsələlərin inkişafını araşdırmaq bizə həm əyalət hüdudları, həm də İran sərhədləri daxilində çox çətin görünür. Azərbaycanın Məşrutə inqilabından əvvəlki dövrünün ədəbiyyatına nəzər saldıqda, heç bir etnik yönümlülük və milli mübahisə doğuran məsələ ilə rastlaşmırıq. Bu illərdə daha çox türkcə yazmaq hər hansı bir dil və ya millətə üstünlük vermək meyli kimi başa düşülməməlidir. Halbuki, İslamiyyətin ilk yüz illərində Şüubiyyə¹⁹¹ hərəkəti ilə yanaşı, farca yazmaq kimi millətçilik meyli də olmuş və “Şahnamə”¹⁹² bunun əyani sübutudur. Bütün bunlara rəğmən, İslam dünyasında baş verən son hadisələr Şüubiyyə sayaq başqa bir hərəkətin yaranmasına səbəb olmadı. Türk dilli Azərbaycan xalqı isə öz formalaşma və inkişafı prosesində elə bir vəziyyətlə üzləşmiş olmadı ki, ona milli reaksiya verməli olsun. Nəticədə Azərbaycanda məzmunca etnik münaqişəyə aid “Şahnamə” kimi bir əsər

varanmadı. Şah İsmayılın (o, özü azərbaycandilli şair idi) tərəfdarlarının Osmanlılara qarşı mübarizəsi də etnik yox, ancaq və ancaq dini amac və təriqət zəminində olan bir mübarizədir. Bu mübarizənin şüarı isə haqq və ədalətdir. Şah İsmayıl ölkə daxilində gücə malik olan şəriətə qarşı (Osmanlı sultanları onları xilafətin qoruyucuları adı ilə qoruyurdular. Bu səbəbdən də hakim şəriətə qarşı durmadan Osmanlıların ərazi genişləndirmə meyli və yerli güc sahibləri ilə mübarizə mümkün deyildi) geniş mədəni mübarizəyə başladı. Xətai təxəllüslü Şah İsmayıl fars və ərəb dillərində də şeirlər yazmış və Hafizin¹⁹³ bir sıra qəzəllərini iqtibas etmişdir.

4. Məşrutə inqilabı və inqilabi mədəniyyət

İran demokratik burjua hərəkatının ilk mərhələsi kimi Məşrutə inqilabı orta əsrlərdən qalan ənənə və mədəni meyarların bir qismini dağıtdı, hadisələrin gedişində inqilabi kütlələri yenidən tərbiyə etdi və təşkilatlandırdı. Mədəni hərəkat yalnız siyasi hərəkatın başlanğıcında yox, həm də siyasi hərəkatın inkişafı ilə əlaqədar dirçələrək çiçəkləndi. Yüzillər boyu heç nədən şübhələnməyən, fikir donuqluğunu qiymətli miras kimi qorumuş şəhər yoxsulları onları sıxan mühitdən və idarə üsullarından şübhələnməyə başladılar və özlərini bir çox ənənəvi üsulların əlindən azad etməyə cəhd göstərdilər. İnsanlar, siniflər, dini qruplar, şəhər və əyalətlər arasındakı sərhədlər, süni çəpərlər azaldı, yaxud da məhv edildi. İlk dəfə olaraq öz qınına sığmış qonşular: şeyxilər və şəriətçilər, çörəkçi və ayaqqabıtıkən, müsəlman və xristian, təbrizli ilə rəştli birləşməyə başladılar. Ancaq bunlar o qədər də də asanlıqla başa gəlmədi. Bir çox böyük və qanlı tarixi sınaqların, natiqlər, yazarlar və inqilabçı şairlərin davamlı mübarizələrin nəticəsi olaraq bu qınlar və hasarlar məhv oldu. Biz bu birləşməyə olan maraqla bağlı iki cəhəti qeyd etməliyik. Birinci, bu birləşmə vacib və zəruri idi. Imperialistlərin iradəsiz nümayəndəsi timsalında mərkəzi hakimiyyətin cəllad

feodalları ədalətsevər kütlələrə qarşı silahlandırıdığı və səfərbər etdiyi bir dövrdə müxtəlif şəhərlərin müxtəlif dinlərə qulluq edən və müxtəlif millətlərə mənsub olan əhalisi çarəsiz qalaraq birləşməyə məcbur oldular. Bu həmrəylik və birlik hissi coğrafi sərhədləri də aşdı, Osmanlı məşrutəçilərini və Qafqazın sosial – demokrat könüllü mücahidlərini də Qacarlar səltənəti sərhədlərinin içərisinə cəlb etdi.

Mübarizənin əsas hədəflərindən biri də bütün ölkəni cənginə alaraq istehsal qüvvələrinin inkişafına mane olan feodalizm hasarlarını yıxmaq idi. İfratçı əyalət psixologiyasına malik millətçilər bu faktı başa düşə bilməzlər. Onların fikrincə, Azərbaycanın Məşrutə mübarizəsi etnik, milli xarakterli olsaydı daha yaxşı olardı. İkincisi, bu həmrəylik müxtəlif səbəblər üzündən dini, yaxud iqri xüsusiyyət kəsb edə bilməzdi. Çünki bu o ölkə idi ki, müstəmləkəçi siyasi müqavilələr bağlamaq nəticəsində hər gün daha artıq talan olub parçalanmağa doğru gedirdi. İnqilabi oyanış və Məşrutə hərəkətindən qabaq əhali özünün hansı dini qrupa, yaxud sinfə mənsub olduğunu yaxşı bilirdi. Onlar təqlid etdikləri din alimini, yaxud təriqət şeyxini, şəhərlərinin hakimini, məmləkətin şahının Qacarlardan hansı olduğunu tanıyırdılar. “Məmaliki- məhruseyi - İran” (“Qorunmuş İran məmləkətləri”) sözü daha çox hakimiyyət dairələrində işlənirdi. Ölkənin əhalisi isə özlərini iranlı kimi yox, sinif, təriqət, sekta, şəhər, diyar, kənd, tayfa üzvü və nəhayət, Qacar şahının rəiyyəti hesab edirdilər və özlərini belə tanıyırdılar. Bəlkə də, onlar Məkkəyə¹⁹⁴ və ölkə xaricindəki digər yerlərin ziyarətinə yollananda özlərinin iranlı olduğunu düşünürdülər.

Dini qruplar və sektalar bir- biri ilə döyüşməklə, düşmən isə maneəsiz olaraq ölkəni talan etməklə məşğul idi. İstehsal qüvvələrinin getdikcə inkişafı, xarici ticarətin genişlənməsi, daxili və xarici mədəni əlaqələrin çoxalması nəticəsində İranın fikir mühitində dəyişikliklər baş verdi. İranlıların ən intellektliləri öz talanmış ölkələri və əsarət altına alınmış xalqları haqqında azacıq da olsa dumanlı təsəvvürə malik ola

bildilər. Bu zaman öndə gedən inkişaf tərəfdarlıqların bir hissəsində milli şüur formalaşdı. Zaman ötdü və mədəni hərəkətin öz ilkin titrək addımlarını atmasına qədər neçə illər sərf olundu. Xalqını sevən şairlər Qacar şahlarının xoşladığı mərsiyə və qəzəlləri yazmağı tərk etdilər. Ölkədə yaranan bədii ədəbiyyatda da yenilik hiss olunmağa və Qacarların özü tənqid hədəfinə çevrilməyə başladı.

Düşmən dörd bir tərəfdən ölkəni talayır,
Sizdə bir arpa qədər abır, həya yoxdur.
Şərq və qərb əhalisi sizin ölkədə səyahət edir,
Sizin şahınız isə başqa ölkədə səyahətdədir.

1309 –cu il (hicri) (1892-ci il) daxili və xarici siyasətdə bütün monopoliyasına qarşı başlanan ilk anti-imperialist xarakterli düşüncə cərəyanı indi artıq bir qüvvəyə çevirmişdi. Daha hərəkətin yüksəlmə mərhələsinin vaxtı çatmışdı. Kəsrəvi Təbrizli¹⁹⁵ şagirdlərin inqilabla əlaqədar nümayişlərin birində oxuduqları himndən danışır ki, bu himn türkcə idi. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan əhalisi inqilabi mədəniyyətin yaradılıb yayılmasında qəzetlərdən, gizli bəyanatlar, mahnı, şeirlər və inqilabi tamaşalardan istifadə edirdi. Şəraitə uyğun olaraq azərbaycanlılar həm Azərbaycan türkcəsi, həm də fars dilindən istifadə edir, düşüncələrini yaymağa çalışırdılar. Həmin himn belədir:

Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir,
Sərhəd bizə, qələ bizə xaki-vətəndir,
Dava günü yeksər görünən qanlı kəfəndir,
İranlılarıq, can veribən nam alırıq biz,
Davada şəhadətlə hamı kam alırıq biz¹⁹⁶.
(Kəsrəvi. “Məşrutə tarixi”, VI çap, səh. 216)

Burada olan “iranlılarıq” sözünün mənası bundan ibarətdir ki, Qacar şahlığının biliksiz və qapaz altında yaşayan

pərakəndə, donuq beyinli kütlələri indi bilikli, müttəfiq və mübariz vətəndaşlara çevrilərək imperializm və saray feodallarına qarşı səfərbər olmalıdırlar. O vaxtkı şəraitdə bütün əyalətlərin əhalisi eyni səviyyədə imperializmin və feodalların siyasi, iqtisadi, mədəni təzyiqlərinə məruz qalırdılar. Saray isə bu iki qüvvənin-imperialistlərin və feodalların çalışan əli idi.

Azərbaycanda siyasi və mədəni hərəkətin öz xüsusiyyətləri və spesifikliyi var idi ki, buna heç bir şübhə ola bilməz. Məhz bu xüsusiyyətlər idi ki, Tehran hərəkətini Təbriz hərəkətindən fərqləndirir. Amma bu xüsusiyyət pantürkistlərin uşaqcasına təsəvvürlərinin əksinə olaraq etnik və milli cəhətlərdən qaynaqlanmır.

Ölkənin şimal-qərbində tacir burjuaziyasının xeyli dərəcədə inkişafı və Rusiya, Almaniya kapitalistlərinin ilk yarımfəhlə ocaqlarını yaratmaları ilə paralel (o cümlədən Təbrizdə almanların xalça fabrikləri ilə və rusların dəmir yolu ilə bağlı tikinti işləri və s.) olaraq, İranın bu hissəsində rus və osmanlı işğalçılarının və qaniçən feodalların təzyiqi də artmışdı. Bunlardan əlavə, bu yerlərdə şəhərli yoxsul kütlələr və əkinçilərdən Qafqaz sənayesində ucuz iş qüvvəsinin bitməz mənbəyi kimi istifadə olunur, məhz onlar Azərbaycanı o illərin demokratikləşdirmə yoluna salırdılar. Məhz həmin spesifik şərait İranın bu hissəsini digər hissələrindən fərqləndirirdi. Burada “azərbaycanlı ruhu”, yaxud başqa bir səbəb axtarmaq əbəsdir. Bu məsələdə Azərbaycanda əyalətə, bölgəçiliyə əsaslanan millətçiliyin olmaması səbəbsiz deyildi. Yerli, yaxud xırda burjuaziyanı əyalətçiliyə əsaslanan millətçiliyə meyl etməyə sövq edən heç bir səbəb yox idi.

Şimal və Cənub feodalları 1286 –cı ildə (günəş ili) (1907-ci il) Məşrutə adı ilə Tehranı ələ keçirdilər ki, bununla da despotik hakimiyyət liberal, istismarçı feodalların əlinə keçdi. Bu kompromistlər isə Məşrutənin ən qaniçən düşmənləri ilə müqavilələr bağlayıb onlarla müttəfiq oldular. Məşrutə hakimiyyətinin başına keçən bu tülküsiyətlər işin ilk əvvəllərində demokratik hərəkəti boğmaq məqsədilə bir çox

tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Tezliklə Qaradağlı Səttərxanı və silahdaşlarını dostluq görüşü adı altında Tehrana çağırıldı və “Səngləç”¹⁹⁷ parkında onların silahlarını aldılar. Onları zərərsizləşdirmək məqsədilə mücahidlərə vəhşicəsinə hücum edərək bir çoxunu öldürdülər. 1919 –cu müqaviləni bağlayan Vüsuqüddövlə bu rejimin nümayəndəsi kimi təqəqqipərvər qüvvələrin tələbi ilə istefaya getməyə məcbur olsa da, onun təşkil etdiyi Nazirlər Kabinəti elə “vüsuqüddövlərdən” ibarət olaraq qaldı.

Feodal istismarçı liberallar demokratik qüvvələrə qarşı xəyanət planları hazırlamaqla yanaşı, həm də öz liberal xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmağa başlamışdı. Bu isə zaman keçdikcə militarizm diktaturasına¹⁹⁸ zəmin yartdı. Mütərəqqi qəzetlər təzyiqə məruz qaldılar və mətbuat sahəsində mötədil kompromist və imperialist nümayəndələri at oynatmağa başladılar. Belə ki, 1299 –cu il (1920-ci il) Tehran mətbuatı, o cümlədən yarımrəsmi “İran” qəzeti, “Novbər”, “Kövkəb” və “Rədd” qəzetləri davamlı olaraq azadlıqpərvərləri və müqavimət hərəkatını pisləməklə məşğul olur, heç bir ikiüzlülük və yaltaqlıqdan çəkinmirdilər.

5. Xiyabani hərəkatı¹⁹⁹

1299-cu günəş ilində (1920-ci il) İran əhalisi ölkənin üç nöqtəsində- Xorasanda, Gilanda, Azərbaycanda əllərindən alınmış azadlıq uğrunda və 1919-cu müqaviləyə etiraz məqsədilə müqavimət hərəkatını yaratmışdılar. Azərbaycanda İran Demokrat Partiyasının Azərbaycandakı əyalət komitəsi bu hərəkatı təşkilatlandırırdı və Təbrizdə çıxan “Təcəddüd” qəzetinin²⁰⁰ baş redaktoru Xiyabani bu komitənin sədri idi. Bu partiya Tehrandakı iki qütbə ayrıldığından, dağılmaq təhlükəsi ərəfəsində idi. Biz yazımızla əlaqədar olan bu hərəkatın bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunuruq. Tarixi məlumatlara əsasən aydın olur ki, Xiyabani ən əvvəl mədəniyyət probleminə çox diqqət yetirirdi. O, inqilab günlərində Azərbaycan dilinin təlimi və

Azərbaycan mədəniyyətinin genişlənməsi üçün Qafqazdan və Osmanlı Türkiyəsindən müəllimlər dəvət etmişdi. İkincisi, o, bu hadisələrdən neçə ay qabaq osmanlıların işğalçı müdaxilələrinə qarşı olduğundan, bir müddət osmanlılar tərəfindən həbs olunaraq zindana salınmışdı. Ona görə də Xiyabani İran və anti-milli fikirlərin inkişafına şərait yaratmadı. Bütün İranda demokratik üsulları qərarlaşdırmaq, imperializm və onun nümayəndələrinin istilasına son qoymaq mübarizədə onun əsas hədəfi idi. Təbriz isə sadəcə bütün İranın azadlığı üçün fəaliyyət mərkəzi hesab edilirdi.

Almaniya imperializminin qidalandırdığı və osmanlıların dəsdəklədikləri “İslami birlik” tərəfdarları o günlərdə Təbrizdə nəşr etdikləri qəzetdə azərbaycanlıların türk olması şüarı üzərində dayanaraq bütün İran demokratik hərəkatında pərakəndəlik və düşmənçilik yaratmaq istəyirdilər. Xiyabani onların əks-inqilabçı və anti-milli əməllərini ifşa etdi, qəzetlərini isə bağlatdırdı.

Üçüncüsü, Xiyabaninin tərəfdarı olan demokratların burjuaziya inqilabını dəstəkləmələri, imperialist dairələrin qarşısında liberalların satqıncasına kompromisə getmələrini tənqid etmələri və nəticə ala bilmədikləri halda, radikal metodlarla siyasi gücü ələ keçirmək istəklərinə baxmayaraq, onların “İran siyasi ünsürlərin ən solçusu demokratlardır”, - deyə etdikləri iddialar heç də düz deyildi. Bildiyimiz kimi, İctimaiyyun- amiiyun partiyasının²⁰¹ sosial demokratlarından olan Heydər Əmioğlu²⁰² və Əli Müsyö²⁰³ demokratik inqilabın ilkin mərhələlərində aktiv iştirak etmiş, hərəkatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Onlar Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatında önəmli rol oynamaqla yanaşı, digər İran xalqlarının, o cümlədən Gilanda əhalinin anti-imperialist hərəkatlarında da fəal iştirak edirdilər. Xiyabani və onun demokrat yoldaşlarının Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabını müsbət qarşılamalarına baxmayaraq, onlar sosialist inqilabının Cənuba doğru irəliləməsinə və Qafqazda Azərbaycan SSR-nin təşkilinə qarşı çıxmış və bu mövqeylərini

İranın Azərbaycan əyalətinin adını dəyişməklə sübut etmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın şimal hissəsinin sovet istilasına düşməsi dövründə bu addan imtina olundu və Qafqaz vahid əyalət formasına düşdü. Bu ölkənin şimal hissəsinin yenidən Azərbaycan adlandırılması Xiyabani demokratlarının zənninə görə yaxşı heç nə vəd etmirdi. Bu, bolşevizmin daha da irəliləməsi kimi qiymətləndirilirdi. Kəsrəvi yazır: “O adlandırma (Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası) edilib qurtarmışdı. Bəziləri “yaxşı olan əyalətimizin adını dəyişək”,- deyə təklif irəli sürdülər. Azadistan²⁰⁴ adı buradan formalaşdı. Hər halda, Xiyabani bunu qəbul edərək dövlət sənədləri üzərindəki adı çevirib Azadistan etdi və bundan sonra başqa bir adı işlətməməyə göstəriş verdi”.

6. Rza şah diktaturası

İsfənd ayının 3-də reallaşan (21 fevral) Seyid Ziya- Rza xan çevrilişi²⁰⁵ hakimiyyəti daha artıq istismarçı-feodal despotizmi istiqamətinə sövq etdi. Bu çevriliş banda başçısının tacqoyması və ölkədə tayı-bərabəri olmayan irticanın tüğyan etməsi ilə nəticələndi. İran taxt-tacında İngiltərə imperializminin nümayəndəsi olan, onların havadarlığı ilə hakimiyyətə gələn Rza şah dərhal istismarçı feodallarla birləşdi. Onlar keçmiş Qacar xanədanının bir çox saray qulluqçuları, zabitləri, Avropada hüquq və fəlsəfə sahəsində alı təhsil almışlarla iş birliyi quraraq onların yardımı ilə xırda şəhər burjuaziyası və geniş zəhmətkeş kütlələrin anti-istibdad və anti-imperialist hərəkətlərinə qarşı kəskin mübarizəyə başladılar. Xalqın müqavimətini qırmaq isə o qədər də çətin deyildi. Bunun əsas səbəblərindən biri də 1299-cu il (1920-ci il) hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra hərəkətin siyasi rəhbərliyə malik olmaması idi. Bundan əlavə, tez-tez uğursuzluğa tuş gəlməyi və məğlub olmağı təcrübə edən insanlar artıq ümitsizlik və pessimizmə qapılmışdılar. Rza şahın hakimiyyətinin

əvvəllərində fəlakətə uğramış xırda burjuaziya iri və orta burjuaziyaya təslim olmağa məcbur olmuş, taleləri ilə barışmış, aktiv fəaliyyətdən əl çəkərək seyrçi bir quvvəyə çevrilmişdilər.

Məhəmməd Əli şahın²⁰⁶ Təbrizin mühasirəsinə göndərdiyi silahlı kazakların komandanı, hakimiyyətə gəlmiş Savadkuhlu Rza xanın gördüyü işlər sırasına aşağıdakılar daxil idi: İngiltərə imperializminin mənafeyinin qorunması üçün inzibati və əlaqə şəbəkələrinin yaradılması və genişləndirilməsi; hakimiyyətə qarşı olan hər hansı bir müqaviməti qəddarcasına yatırmaq; məscidlərə yığılmış etirazçıları gülləbaran etmək; əhaliyə geyim məhdudiyyəti qoymaq, yəni hamını eyni formada geyinməyə məcbur etmək; polis gücünə qadınlara hicabı qadağan etmək; İngiltərə üçün strateji əhəmiyyətə malik dəmir yolu xəttini çəkmək; əhalinin yoxsul təbəqəsində Sovetlər birliyinə nifrət hissini gücləndirmək.

Mədəniyyət və təhsil sahəsində də bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Ən əvvəl tərəqqipərvər qüvvələr tərəfindən demokratik ocaqlarda, o cümlədən partiya, dərnək, mətbuat orqanları və təhsil müəssisələrində formalaşdırılan anti-feodal və anti-imperialist mahiyyətli mədəniyyət kökündən məhv edildi və yerinə silah gücünə milli və bəşəri mədəniyyətləri, onlardakı azadlıq ruhunu məhdudlaşdıran istismarçı mədəniyyət gətirildi.

Bu dövr mədəniyyətinin spesifik cəhətləri, əsasən, aşağıdakılar idi: 1. Bu mədəniyyət istismarçı feodal sinfinə xidmət edirdi. Bu dövrdə feodal istismarına qarşı heç bir siyasi-iqtisadi və mədəni hərəkət baş vermədi və dövrün memarı olan Rza şah müxtəlif yollarla iki mindən artıq kəndi öz xüsusi mülkiyyətinə çevirdi. Bu dövrdə bəzi feodallar şahın qəzəbinə tuş gələrək aradan götürüldülər, bəziləri şəhpərəst olaraq ona qulluq etməyə başladılar, bəziləri isə özlərinə aid bölgələrdə elə bir gücə malik idilər ki, hakimiyyət onlarla dil tapmağa məcbur oldu. Məktəblərdə “şah babalığı” üsulu olan itaətçilik, təslimçilik və digər feodal təlim-tərbiyə metodları

hakim idi. Köhnə, sxolastik ədəbiyyat nümunələri Mədəniyyət Nazirliyi üçün başlıca mənbə hesab olunurdu.

2. İranda öz ticarətini genişləndirmək, neft sektoruna yol taparaq neft hasilatının paylanma və bölgüsünü həyata keçirmək, iqtisadi gücünü artıraraq İranda daha da möhkəmlənmək istəyən İngiltərə imperializmi yolların tikintisinə və bəzi sənaye sahələrinə kapital yatırımına başladı. İran bazarında isə həmin illərdə İngiltərənin sənaye mallarına və ingilis kapitalına böyük ehtiyac var idi. Asılı, bürokratik kapitalizmin və kapitalistlərin meydana gəlməsi, hərbi-inzibati idarəçiliyin formalaşması ilə nəticələnən bu proses özünə sərf edən, məxsusi orta və ali təhsilli kadrların varlığını da tələb edirdi. Belə kadrların yetişdirilməsi üçün isə hərbi ali məktəblər və digər təlim mərkəzlərinin yaradılması tələb olunurdu.

3. Bəs hakimiyyət necə, hansı yollarla inqilabi ənənə və təcrübəyə malik bir xalqın müqavəmətinə qiraraq məmləkəti canavarsifət İngiltərə imperializminin ağalıq etdiyi, at oynatdığı bir ovlağa çevirə bildi? Dedik ki, bu işi yerinə yetirmək o qədər də çətin deyildi. Çünki birliyi və siyasi rəhbərliyi olmayan xırda burjuaziyı sindirmək çox asan idi. Doğrudur, siyasi rəhbərlik olmasa da, xalqın sözlərini eşitdikləri və arxasınca getmək istədikləri ruhanilər, din xadimləri var idi. Əfsuslar olsun ki, din xadimlərinin az-çox xalqa yaxın olanları millətə “dözümlü və neytrallıq” siyasətini təbliğ etməyə başladı, ləyaqətini itirmişlər isə xırda burjuaziyı zərərsizləşdirmək üçün hakimiyyətin əlində bir vasitəyə çevrildi. Güclü siyasi rəhbərlərdən məhrum olan xalq Məşrutə dövründə olduğu kimi, yenə də məscidlərə üz tutdu, lakin bu dəfə sədaqətlərinə inandıqları mollalar onları səhv yollara yönəldib passiv mövqe tutmağa vadar etdilər. Onlara məsləhət gördülər ki, dövlət vəzifələrində çalışmasınlar, pasport almasınlar, heç bir siyasi təşkilatın üzvü olub kütləvi tədbirlərdə iştirak etməsinlər. Əgər yuxarıda deyilənlər şəraitə uyğun olaraq başqa istiqamətə yönələn modern, mütərəqqi

şüarlara çevrilsəydi, bunların məmləkətə və millətə bir faydası dəyə bilirdi, əfsus ki, belə olmadı.

4. Beləliklə, ən son olaraq din xadimləri köhnəlmiş, çürümüş metodları və qocalmış, titrək səsləri ilə hakimiyyət orqanları qarşısında tədricən təsilmə halına düşərək passiv mövqeyə çəkildilər. Elə bir vaxtda ki, hakimiyyətdəkilər modern hərbi vasitələr, idarəçilik, təlim və təbliğət kimi silahlar, üsullarla yaraqlanaraq xırda bürjuaziyanın islamçılığı qarşısında fars şovinizmini, ariya irqçiliyini²⁰⁷ qoyurdular ki, Daryuş²⁰⁸, Kuruş²⁰⁹, Zərdüş²¹⁰ və Firdövsi irsi bunların tükənməz təbliğət vasitələri idi. Hakimiyyət şəhərlərdəki mütərəqqi qüvvələrin müqavimətini qıraraq gələcək nəslə imperializm mənafeyi ruhunda tərbiyə etmək üçün cəmiyyətdə nifrət oyadan müxtəlif tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hamını eyni formada geyinməyə məcbur etmək və yerli geyim formalarının qadağan edilməsi, mollalara ənənəvi geyimlərdən istifadəyə qadağa qoyulması, məhərrəm ayında dini yığıncaq və tədbirlərin yasaq olunması, milli dil və dialektlərin istifadəsinə qoyulan məhdudiyyətlər və s. bu tədbirlər sırasına daxil idi. Bu tədbirlər əvvəlcə təbliğət orqanları vasitəsilə səsləndirilir, sonra da dövlət tərəfindən qanuni status alaraq rəsmiləşdirilirdi. Göstərişlərə əməl etməyənləri isə həbs, işgəncə, sürgün gözləyir, hakimiyyət ideoloqları da bu sərəmə ideyaları əsaslandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Hakimiyyət belə hesab edirdi ki, milli dilləri vəhşicəsinə qadağan və məhv etməklə (İrəhda fars dilindən sonra ikinci böyük dil olan Azərbaycan dili və bu dildə danışan xalq daha çox irticanın qəzəbinə tuş gəlmişdi) müxtəlif əyalətlərin əhalisinin sonuncu qürur və müqavimətinin də kökünü üzəcək, əhalini itaətkar, təhqir olunmuş, mənliyini itirmiş sakit bir kütləyə çevirəcək. Onların fikrincə, o zaman ölkədə Ariyayi-Kuruş üstünlüyü bərpa olunacaq, xalq şallaq zərbələri və feodal istismarına dözəcək və getdikcə bunlara alışacaq, bunu təbii bir hal, alın yazısı kimi qəbul edəcəkdir.

7. Möcüz²¹¹

Birinci Dünya müharibəsi²¹² illərində İrandakı mütərəqqi, demokratik inqilabi hərəkət bir qədər zəifləsə də, müxtəlif ərazilərdə müxtəlif şəkillərdə öz dinc inkişaf dövrünü yaşamaqda idi. Bu zaman bir tərəfdə Tehran mədəni mühitində Pərvin Ehtisami²¹³ kimi şairə, digər yanda isə Tağı Ərani²¹⁴ kimi qormaz marksist tərəqqipərvər qüvvələri ətrafına toplayaraq müntəzəm şəkildə onların təlimi ilə məşğul olurdular. Şeiri fikirlərinin təbliği üçün vasitə seçən Nima Yuşic²¹⁵ də məhz bu dövrdə ədəbi fəaliyyətə başlamışdı. Əsərlərini Azərbaycan türkcəsində yazan Mrzə Əli Möcüz Şəbüstəri ədəbi yaradıcılığa elə bir şəraitdə başladı ki, müharibə olduğundan ticarət yolları bağlanmış, bürjua iqtisadiyyatı ilə bağlı olan şəhər və kənd əhalisinin həyatına əsaslı zərbələr dəymişdi. Digər tərəfdən, kəndlilər dünyada baş verən hadisələrin təsirinə məruz qalaraq tədricən öz hüquqlarını başa düşməyə başlamışdılar. Möcüz müdrik və savadlı bir kəndli kimi həyatın ona verdiyi imkanlardan və istedadının gücündən istifadə edərək zalımların zülmələrindən gördüklərini və duyduqlarını kəndlilərin anladıqları dildə onlara başa salmağa çalışırdı. Möcüz təəssübkeş, beyni donuq mollaları, ölkədə baş alıb gedən hərc-mərcliyi, insan adına ləkə gətirən hər cür əməlləri ifşa edərək, o vaxta qədər İranda görünməmiş bir işi görmüş oldu. O, rəhmsizcəsinə xalqı istismar edən feodalları, Qacar xanədanını, imperialist nöqərləri, inhisarçıları ifşa etməkdən çəkinmədi. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabı onu sevindirdi və o, 1313-cü ilə (1934-cü il) qədər yaşayıb-yaratdı.

Möcüz şeirlərini Azərbaycan türkcəsində yazdı, ancaq bu, millətçilik göstəricisi deyildir. Bu, kütlələrə yaxınlıq və sevgidən irəli gəlirdi. Azərbaycanca yazmasaydı, əhali onu başa düşməzdi. O isə birlikdə, bir yerdə yaşadıqları insanlar üçün yazırdı. Möcüzün şeiri cədəliklə yanaşı, kütlənin sevdiyi kəskin ruha və satirik estetikaya malik idi. 20 illik diktatura

dövründə əhalinin dözülməz həyat şəraitinin təsviri, rejimin ifşası, yerli və xarici istismarçı qüvvələrin tənqidi onun yaradıcılığının əsas mövzusu olmuşdur. Həmin illərdə müctəhidlər şəhərlərdə hakimiyyətə qarşı müxalifət edərək əhalini hakimiyyətlə əməldaşlıqdan çəkindiridilər. Möcüzün yaşadığı dövrdə kəndlərdə, əkinçi cəmiyyətində feodallar, xırda maliklər və inhisarçılar əsas istismarçı qüvvələri təşkil edirdilər. Xırda malik və inhisarçılar zahirdə ticarətçi milli burjuaziyaya (bir qədər də şəhərli xırda burjuaziya) oxşasalar da, onların sinfi mövqeləri, yerləri eyni deyildi. Verdikləri borc puldan faiz – sələm alan inhisarçı şeyxlər və hacıların kəndli kütlələrlə ziddiyyətləri feodalizm cəmiyyəti və hakimiyyət arasında olan ziddiyyətlərdən daha artıq idi. Buna görə də, kəndlilərin ayılması və maariflənməsi onlara sərf etmirdi. Halbu ki, bir tərəfdən şəhərli xırda burjuaziya ilə milli burjuaziya arasında, başqa tərəfdən feodalizmlə istismarçı feodal qüvvələr arasında olan ziddiyyətlər daha mürəkkəb xarakterli idi və həmin məsələ onları azadlıqpərvər olmağa sövq edirdi. Əksəriyyəti inhisarçı olan kənd mollaları (şəhər mollalarının əksəriyyəti xırda burjuaziyaya bağlı idilər) azadlıqpərvərlik və anti-hakimiyyət təfəkkürə meyilli olmamaları ilə yanaşı, həm də belə təfəkkürləri küfr hesab edir, müxtəlif üsullarla qarşısını almağa çalışırdılar. Möcüz dinə qarşı mübarizəni -özünə xas bir mövqedən, açıq və materialist mövqedən yox!- din xadimlərinə qarşı olan mübarizədən ayırmayı, əksinə, bu mübarizəni dini himayə edənlərin, yəni Qacar şahlarının və feodalların, yerli nüfuzluların və inhisarçıların əleyhinə mübarizənin tərkib hissəsi kimi götürürdü. Ancaq istismarı feodalizmin və militarizmin hakimiyyətə gəlməsi və bütün istismarçı qüvvələri öz çərçivəsinə toplayıb özünə tabe etdirməsindən sonra, Möcüz qətiyyətli mübarizəyə girişmədi. Əslində o, Rza şahın əks-inqilabçı rejiminin mahiyyətini başa düşə bilmədi. O, sonralar, əsasən, yerli istismarçılara qarşı mübarizəsini davam etdirdi. Yalnız Möcüzün dövründə yox, günümüzdə belə, insan geri

qalmış bir kəndin fikir atmosferi ilə tanış olduqada, kəndlilərdə olan təslimçilik və razılıq ruhunu, onların arasında savadsızlıq və məhdud düşüncə tərzini gördükdə, bu xüsusiyyətlərin anti-istismar hərakətlərə mane olduğunu, dinin isə bu vəziyyətin qoruyucusu olduğunu düşünür. Möcüzün dövründə feodallar və inhisarçılar kəndliləri istismar edib din uyuşdurucusu-tiryəki ilə onları sakitləşdirməli və yatızdırmalı olurdular. Möcüz yalnız məzlum və məhrumiyyətə düçar olmuş kəndlilərin nümayəndəsi yox, həm də özü kənddə yaşayan bir kəndli idi. Biz onu mübarizə qılıncını yerli istismarçılara qarşı çevirdiyi və onlarla vuruşduğu üçün danlaq obyektinə çevirməməliyik. Əgər o, yerli, məhəlli məsələləri bir qırağa qoyub yalnız imperializm və onun iş başına gətirdiyi rejimin mahiyyətiindən danışmış olsaydı, şeirləri kəndli və zəhmətkeş təbəqəyə bir o qədərdə təsir etməzdi. Amma Möcüzün Rza şah dövründə hakimiyyətin gündən – günə istismarçı qüvvələri öz himayəsi altına alması və tabeliyinə gətirmiş olduğunu görmüş olması düşünülərsə, burada kəndli maraqlarını müdafiə edən bir şairin borcu kəndliləri hər zaman istismar edən yerli qüvvələri ifşa etməklə bu qüvvələrin himayəçisi olan diktatura rejimini də kəndlilərə tanıtdırmaq olmalı idi. Möcüzün zəifliyi məhz elə buradadır, ancaq bu zəifliyi o dövrün iflası uğramış milli burjuaziya nümayəndələri olan beynidonuq mollaların keyfiyyətsizliyini tədqiq etdikdə başa düşmək olar. Qız məktəblərinin şəriətə zidd olduğu və haram elan edilməsi ilə milli burjuaziyanın rejim qarşısında müdafiəsini düşünməklə öz burcunu ödəmiş hesab edən mollaların qarşısında Möcüz də qız məktəbini təsis etməklə²¹⁶ öz burcunun ödənməmiş olduğunu hesab edirdi.

İllər boyu qadınların biliksizliyi və möhvumatçılığından gileylənən Möcüz yerli irticanın qarşısında böyük cidd-cəhdlə kiçik bir uğura nail oldu. Bəlkə də o bilmirdi ki, Rza şahın fəaliyyətinə icazə verdiyi qız məktəbləri yeni əsirlik mədəniyyətdir ki, çox bəcləklə və parlaq muncuqlarla bəzənib dinin yerini tutmuş olacaq. Onun müsbət təsiri kimi bir neçə

kənd uşağının savadlandırılması isə yüzlər və minlərlə kəndin varlığı qarşısında çox az dəyərləndirilə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, son əlli ilin şairləri və solçu kiçik burjuaziyasının nümayəndələri içərisində yüksək yerə yalnız Möcüz layiq və malikdir. Onun şeirinin kənd və şəhər kütlələrinə təsiri çox olmuşdur. Xalq ondan çox şey öyrəndiyi kimi, biz də öyrənməliyik. Səbəbsiz deyil ki, savadlı insanlar onun şeirlərini əzbər bilir və şeir divanı gizlicə dəfələrlə çap olunmuşdur.

8. 1324-1325-ci illərdə (1945-1946-cı illər) demokratik hərəkat

İngiltərə hərbi qüvvələri və Sovet ordusunun İrana daxil olması Rza şahın hakimiyyətinə son qoydu. O dövrdə feodallarla kəndlilər, kapitalistlərlə proletariyat və xırda burjuaziya, istismarçı rejim ilə bütün ölkə əhalisi arasında olan ziddiyyətlər cəmiyyətin əsas problemini təşkil edirdi. Militarist rejim ilə xalq arasındakı konflikt baş ziddiyyət hesab olunurdu. İranda bir ovuc acgöz, canavarsifət burjuaziya və bir sıra nökersifətlərdən başqa kimsə faşizmin tərəfdarı deyildi. Bu səbəbdən də antifaşist cəbhənin İrana gəlməsi xalqımız üçün çox sevindirici hal idi. Fəhlə- kəndli ordusu olan Qızıl ordunun qələbəsi isə daha dərin mənaya malik idi. Ziyalılar və zəhmətkeş xalaq bu qələbəni öz qələbələri kimi qeyd etdilər. Buna görə də Qızıl ordunun Azərbaycana daxil olması yenidən formalaşmış fəhlə sinfini sevindirdiyi qədər, İngiltərə və Almaniyaya bağlı olan böyük burjuaziyayı da qorxuya salmışdı. Bu isə burju-proletariat konfliktinin güclənməsi demək idi. Kəndlilər də özlərində qüvvə taparaq feodallarla mübarizəyə cəsarət və bacarıqla girməyə başladılar. Bu boş, dayağı olmayan rejim 20 il müddətində jandarmaların, feodal cəlladları və dəyənək gəzdirənlərin köməyi ilə xalqı özünə ram edə bilmişdi. Sovet ordusunun İrana daxil olmasından sonra rejimin tərəfdarı olanlar (buraya xaricdə təhsil almış

şahpərəstlərin övladları da daxil idi) qorxuya düşdülər. Tüzliklə yeni qəzetlər, partiya, dərnək və ocaqlar yaranaraq fəaliyyətə başladı. Boşaldılmış meydanlar təzədən müxalifətçilər tərəfindən tutuldu, xalqla burjuaziyanın birliyi məsələsi bir araya gəldi. Tudə partiyası²¹⁷ və Demokrat firqəsinin²¹⁸ dövründən fərqli olaraq Məşrutə dövründə məşrutəçiliyin vacib şərti fədakarlıq və inqilaba sədaqətə malikliklə ölçülürdü. Çünki hərəkət irticanın qan tökən süngüsünün parıltısı altında formalaşırdı. Qalibiyyət uzaq görünürdü və fədakarlıq tələb olunurdu. Bü, uzunmüddətli inqilabi hərəkət forması olmadığından, yalnız sədaqətli və fədakar inqilabçıları cəlb edə bilirdi. Onları nazir, deputat və müxtəlif dövlət vəzifələri sahiblərinin yox, Şücaüd-Dövlənin qılıncağının və Nikolay kazaklarının dar ağaclarınının yaxınında görürüdürlər. Milçək də, kəpənək də həşəratdır. Ancaq biri şirniyyat başına, digəri isə şam başına fırlanır. Biri qarnını böyüdür, digəri isə kütlənin qarnını doyurur. Şəhriyə hadisələrindən²¹⁹ sonrakı illərdə kürsü və vəzifə həvəsi ilə solçu təşkilatlara gəlmiş fürsətgüdənlər şübhəsiz ki, kəpənək deyildilər.

20 illik diktatura rejimi dövründə azərbaycanlılar da 20 il müddətində Tehran rejiminin milli-mədəni zülmü və istismarçılığına dözmüşdülər. O zamanlarda bu bölgədə əsas konfliktin feodallarla kəndlilər, böyük burjuaziya ilə proletaryat və şəhər zəhmətkeşləri arasında olduğunu düşünmək sadəlövlük olardı. Düşünürük ki, həmin illərdə xalq taqətdən düşsə, öz daxili ziddiyyətlərinə başı qarışsa da, Qızıl ordunun işğal etdiyi ərəzidə heç bir gücə malik olmayan Tehran rejimi ilə xalq arasında gərgin və dərin konflikt var idi. Belə bir şəraitdə hansı şüarlarla inqilabçı, siyasətçi və demokrat bir rəhbər əhalini birləşdirə bilərdi? Təbii ki, bu şüar mahiyyətcə anti-imperialist, anti-feodal, demokratik və milli olmalı idi. Bu siyasi lider Rza şahın pərakəndəlik yaranan siyasətinə qarşı olaraq bütün İran xalqlarını birləşdirməli idik. Amma Demokrat firqəsi nə etdi? Azərbaycanın taleyini

İrandan ayırmaqla (baxmayaraq ki, sözdə başqa şey deyirdilər), “Dil bizim üçün ölüm-dirim məsələsidir” kimi mənasız və heç bir problemi həll edə bilməyən şüarları ortaya atmaqla (hansı ki, bu şüarlar yalnız vəzifəpərəst burjuva xələflərinin ağzından çıxıb bilərdi), siniflərarası mübarizəni rədd edib mahiyyətsiz reformist proqram ortaya qoymaqla yenidən formalaşmış, təcrübəsiz fəhlə sinfini və kəndliləri qorxunc uçuruma doğru apardılar. Firqənin liderləri və aparıcı qüvvələri milçək kimi Qızıl ordunun şirniyyatının başına yığıldılar, kəpənək kimi kütlələlərin inqilabının başına yox! Onlar hakimiyyətlə bağlı burjuva və imperializmlə mübarizə etmədən demokratik hakimiyyətlərinin mövcudluğunu elan etdilər və bir ildən sonra xalqı sahipsiz, başsız, arxasız buraxıb sərhəddi keçərək qaçdılar.

Demokratların mətbuatında yayılan və yazılanlar Demokrat firqəsini təşkil edən ziyalılar qrupunun göstəriş və göstəricisidir. Əslində, 1320-ci ildən(1941-ci il) senzuranın zəifləməsi ilə əlaqədar azərbaycanlı ədəbiyyatsevərlər öz milli və ana dillərində şeir yazmaq və mətbuatda yaymaq imkanı tapdılar. Bu şeirlərin bəzilərində təbəqə, sinif düşüncəsi və anlayışı olmuş, bəzilərində isə ancaq doğma diyar və illər boyu susmaq məcburiyyətində olan ana dili mövzusu əsas yer tuturdu. Bədii ədəbiyyat də məhz belə bir fikir əsasında (Azərbaycan dili və Azərbaycan) formalaşdı. Bu dövrdə siniflərarası mübarizə rədd edildi və ona qarşı çıxıldı. Buna görə də firqənin mətbuatını ancaq milli ruhlu və azərbaycançılığı əks etdirən əsərlər işğal etdi. Azərbaycan və azərbaycanlıların üstünlüklərini təbliğ edən əsərlər çoxaldı. Sol demokrat Firidun İbrahimi²²⁰ daha irəli gedərək “Azərbaycanın əski tarixindən” adlı məqaləsində sübut edir ki, əslində, madların²²¹ mədəniyyəti parsılardan daha qədim tarixə malikdir. Beləliklə, milliyyət və dil məsələsi əsas şüara çevrildi. Azərbaycanlıların xüsusi millət kimi digər iranlılardan ayrı götürülərək onların taleyinin “fəxr” edilən firqə əli ilə həll edilməli olduğu düşünülürsə, bu halda belə bir

dünyagörüşünün təbliğini parçalayıcı (bu da irticaçı burjuaziyanın maraqlarına uyğun olmalı idi və oldu) və demokratik hərəkata manetörədici təbliğat kimi qiymətləndirib pisləmək olar. Bunu da qeyd etməliyik ki, firqənin son hədəfi bütün İran deyildi və bu onların əlindən gələ də bilməzdi. Adı İran yox, Azərbaycan firqəsi olan bu firqənin məqsədi İran xalqlarının düşmənlərini məhv etmək deyildi. Bu firqə və onun rəhbərləri ancaq bir əyalətin hakimiyyətini istəyirdi və ümid yerləri İran xalqı yox, Sovet Sosialist Qızıl Ordusu idi. Firqə yalnız işğal edilərək ona veriləcək bir bürokratik sistemi, siyasi quruluşu bərqərar edə bilərdi. Bu sistemi möhkəmləndirmək üçün isə əhalinin milli hisslərini qıcıqlandıraraq firqəyə sarı yönəltmək lazım idi. Bu məqsədin əsas yükü ədəbiyyatın üzərinə düşürdü. Təbrizdə belə bir düşüncəyə malik “Şairlər məclisi”²²² yarandı və bu məclisin üzvləri düşünülmüş, təşkilatlanmış formada Azərbaycan millətçiliyini təbliğ etməyə başladılar. Bu məclisə üzv olmaq şərti isə məhz həmin o düşüncəyə malik olmaq idi. Buna görə də bir qrup dayaz düşüncəli vəzifəpərəstlə bir neçə milli mədəniyyətsevər gənc məclisdə bir yerə toplaşdılar.

9. Demokratların məğlubiyyətindən sonra

Firqə başçıları sağ-salamat Culfa sərhəddini keçdikdən sonra irtica xalqı sındırmaq və qorxutmaq məqsədi ilə fəhlə və kəndliləri kütləvi və açıq şəkildə qırdı, ölkəni talan etdi. Bundan sonra isə şah ordusu məğlub edilmiş Azərbaycan şəhərlərində hərbi nümayişlər keçirməyə başladı. İndi irtica özünü daha güclü, xalqı isə zəif, əldən-ayaqdan düşmüş durumda görürdü. Nə siyasi rəhbərlik, nə də məğlubiyyətin səbəblərini xalqa izah edən məsul şəxslər yox idi. Azərbaycanda öz təşkilatlarını ləğv edən və siyasi məsuliyyəti tamamilə Demokpat Partiyasının ixtiyarına buraxan Tudə Partiyası da bu məğlubiyyətin təsirindən aldığı zərbəyə diqqət

yetirmədən, hadisələrin səbəbinin izahını vəmədən öz yolunu davam etdirirdi. 1330-cu ilə qədər(1951-ci il) partiya Azərbaycanda yenidən heç bir təşkilat yaratmadı. Ona görə ki, təşkilatlar tamamilə dağılmış və Tudə partiyası Azərbaycanda yenidən təşkilat yaratmaqda maraqlı da deyildi. 1329-30-cu illər (50-ci illər) firqə təşkilatının qalıqları Təbrizdə yenidən canlanaraq Tudə partiyası ilə əlaqələr qurmağa başladılar. Beləliklə, Azərbaycan hökumətində əhəmiyyətli vəzifəsi olmayan və irticanın qırğınından can qurtararaq siyasi fəaliyyətə meyl edən kiçik firqə ziyalıları qrupu əylətciliyi xırda burjuazianın min birinci arqumenti kimi Tudə partiyası dairəsinə daxil etdilər. Bu iş, sonralar görəcəyimiz kimi, baş tutmadı. Həmin illərdə (h.1333-cü il- m.1954-cü il) M. Şəhriyar “Heydər babaya salam” əsərini çap etdirdi²²³. “Heydər baba” romantizmində keçmişə qayıdış, kənd həyatı, əylətpərəstlik, sufilik və dinçilik tərəfləri vardır. Bunlara rəğmən səmimi, sadə hissləri oxşayan və xəyalı tumarlayan bu şeir quru səhraya yağan yağış kimi xəyalpərəst xırda burjuaziya tərəfindən dərhal qəbul olundu. Çəkinmədən demək olar ki, Möcüzdən sonra heç bir şair bu səmimiliklə xalqın öz dili ilə xalqla belə dilləşə bilməmişdi (Burada söhbət səmimilkdən gedir, yoxsa Möcüz və Şəhriyar ayrı-ayrı dünyagörüşlərə malik olub və bəyan baxımdan Şəhriyar Möcüzdən aşağı səviyyədədir). Günəmuzd çörək yeyən “Şairlər məclisi”nin yekəxanaları heç vaxt əhali arasında belə nüfuza malik olmamışdılar. Həm də bilmək lazımdır ki, bu əsər on ildən artıq bir müddətdə açıq şəkildə oxucu ixtiyarına verilən Azərbaycan türkcəsində olan yeganə ədəbi əsərdir. “Şairlər məclisi”nin bir qrup üzvü (Əli Tudə²²⁴, Balas Azəroğlu²²⁵, Mədinə Gülgün²²⁶) 1325-ci ilin Azər ayında (1946-cı ilin dekabrı) Arazı adlayaraq Sovet Azərbaycanına keçmiş, indi isə özləri üçün çox yaxşı şəraitləri var və hər bir şeirinə görə xeyli pul alırlar. Başqa bir qrup bu tayda qalıb irtica süfrəsində günəmuzd bir tikə çörək yeyirlər (İran radiosunda türkcə mahnıları səsləndirilən Mir Mehdi Etimad

kimi²²⁷), ya da öz işləri ilə məşğul olurlar (məsələn, Səhhaf²²⁸ indi də səhhaflıq edir).

28 Mordad²²⁹ hadisələrindən sonrakı illərdə milli təhqir və təzyiq daha da artdı. Həbsxanalarda azərbaycanlı zəhmətkeşlər və siyasi məhbuslar daha çox işgəncələrə məruz qaldılar, çünki irtica onlardan yanıqlı idi. Bundan əlavə, bir tikə çörək üçün Tehrana köçmək məcburiyyətində olan azərbaycanlılar daha çox təzyiq və məhrumiyyətlərə dözməli oldular. O illər milli təhqir indikindən qat-qat artıq idi. Əslində Azərbaycanda demokratik hərəkatın məğlubiyyətə uğraması, Xruşşovun revizionizmi²³⁰ və onun Sovvet Azərbaycanının xarici siyasətinə əsaslı təsir etməsi arasındakı fasilədə İran irticası Azərbaycanı bir gün əlindən çıxacaq bir ərazi kimi görürdü. Belə ki, İran hökuməti İranın yarısını saxlamaq üçün yəqin ki, yarısını Sovetlərə verməyə razı olacaqdı. Buna görə də müəyyən müddət üçün ixtiyarında olan ərazi kimi baxdığı bu ərazini yalnız somururdu ki, buraya bir qəpik pul da xərcləməsin. Qaniçən İran irticasının bu baxışı rejimi azərbaycanlı və mühacirətdəki azərbaycanlılara qarşı təzyiqi artırmağa sövq edirdi. İrtica mətbuatında “Rus toxumu Qulam Yəhya”²³¹ kimi söyüşlərin bol-bol işlədilməsi rejimin azərbaycanlıların inqilabi küçmişindən və bunların sovetlərə meyl etməsindən qorxdığını və onlara nifrətini göstərirdi. Bütün bu amillər, bir tərəfdən Tehrana köçmüş gözüac “yeni azərbaycanlıların” milli mənliliklərini danmağa sövq edir, digər tərəfdən müəyyən müqavimət hərəkatlarının formalaşması ilə nəticələnirdi. Fəhlələrin müqaviməti adətən sahibkarlar və onların yolunu davam etdirən şəxsiyyətsizlər tərəfindən edilən milli təhqirin (türkə xər-eşşək türk) təsiri qarşısında özünü qorumaqdan ibarət idi. Bu növ müqavimətlər adətən jandarm müdaxiləsi və polis idarələrində azərbaycanlı fəhlələrə daha artıq əziyyət verilməsi ilə nəticələnirdi.

Müqavimətin digər forması yeni millətçilik dalğasının güclənməsi idi. Heç zaman xalqa dərin təsir etməyən və yayıla bilməyən bu tip meyllərin inikasını Əli Təbrizlinin şeirlərində

görmək olar. Bu adam son vaxtlara qədər Xəyyam küçəsində, şəhər parkı qarşısında kitab satırdı. 28 Mordaddan əvvəl Tudə partiyasında fəaliyyət göstərmiş, milli məsələyə həssas olmuş bu adam son illərdə azərbaycanlıların təzyiqlərə məruz qaldığını gördükdə, onda milli hisslər daha da gücləndi. O, öz əlsiz-ayaqsız, arxasız yerlilərini himayə etdiyi üçün fəhlələrin içərisindən bir neçə məsləkdaş dostlar da tapmışdı. Əli Təbrizli öz fikirlərini yaymaq məqsədi ilə şeir və ədəbiyyatdan istifadə etdi. O, bir kitabın nəşrinə də nail oldu. Bu kitab həm sinfi zülm, din və mövhumata qarşı haray, həm də milli zülmə qarşı etiraz idi. Ancaq pantürkizm nöqteyi-nəzərindən bu kitab həm də göstərir ki, şair ədəbi və ictimai elmlər sahəsində o qədər də dərin savada malik deyil, ancaq milli ruh və obrazlılıq əsasında qiymətləndirildikdə, əsərləri çox güclüdür. Məsələn, bir şeirində Maksim Qorkidən²³² bəhs edərkən özünü onunla müqayisə edir, başqa şeirində isə öz azərbaycanlılığını dananlara söyüşlərlə hücumu keçir. Sonralar Ə.Təbrizli tamamilə pantürkizm mövqeyinə keçərək marksistlər və azərbaycançılarla mübarizəyə başladı və bütün İran türklərinin birləşdirilməsi ideyasını özünün şüarı elan etdi. Onun bu əks-inqilabçı şeirləri yalnız onun təsirində olan bir qrup adam tərəfindən yaxşı qarşılandı. Bu şeirlərin əks-inqilabçı xüsusiyyəti ondadır ki, o türkdilli kütlələri sinfi mübarizədən çəkinməyə, irticaçı və kapitalist yerliləri ilə birləşməyə çağırırdı. Ə.Təbrizli pantürkist kimi İran tarixinin türk soyu ilə fars soyu arasında mübarizədən ibarət olduğuna inanırdı. Türklər ariyailərin gəlişindən neçə min il qabaq İranda yaşamış və bu ərəzidə həmişə üstün mövqedə olmuşlar. Baxmayaraq ki, parsılar Kruş(Kir) dövründə hakimiyyəti madların əlindən alaraq islamıyyətə qədər öz əllərində saxlaya bilmişlər, amma hicri IV yüzillikdən sonra ardı-arası kəsilmədən türksoylu sülalələr hakimiyyətə gəlmiş, İranda səltənət sahibi olmuşlar. Bu isə göstərir ki, türk soyu daha güclü və daha böyük tarixə malikdir. Pəhləvilərin türkün güc və əsl-nəsəbinin göstəricisi olan Qacarların yerinə hakimiyyətə gəlməsi, əslində

hakimiyyətin farslar tərəfindən zəbt edilməsi idi. Onlar hakimiyyətə gəldikdən sonra türk-fars arasındakı mübarizəni kəskinləşdirdilər və hərtərəfli olaraq türklərin milli və mədəni mövcudluğuna son qoymağa çalışdılar. Buna görə də biz azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı bütün türkləri nasionalizm bayrağı altında birləşdirərək, əvvəlcə milli zülmü aradan qadırlıb, sonra sinfi məsələni həll edəcəyik. Bizim üçün milli haqlar məsələsi ölüm-dirim məsələsidir. Bunun həllinə nail olmağın yolu isə sinfi mübarizə şüarını verən farsların siyasi təşkilatlarında (məsələn “Tudə” partiyasında) iştirak etmək deyil. Çıxış yolu sinif, şəhər və diyardan asılı olmayaraq bütün türklərin birləşməsidir. Hətta türk kapitalistləri ilə istismarçı olsa da, bir təhər yola getmək olar, onlar fars kapitalistlərindən daha yaxşıdır və hər nə olsa yenə də millidir (bunlar bizim yox, Ə.Təbrizlinin fikirləridir-Ə.Nabdil). Ə.Təbrizlinin sayı çox da olmayan tərəfdarları və İranda pərakəndə olan başqa türkcü irqçilər anti-hakimiyyət xüsusiyyətinə malik deyil. Onlar siyasi və sinfi şüarlardan uzaqdırlar, çünki hazırkı şəraitdə ideyalarının gerçəkləşməsinə zərbə dəyə bilər. Rejimi yumşalmağa məcbur etmək arzusuyla onlar əxlaqi, mədəni təzyiqlər etmək yolu ilə rejimdən milli haqlarını dilənmək istəyirlər. Buna görə də rejim yarımmüstəmləkəçi təlim və tərbiyəni azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə Azərbaycan dilinə çevirsə və bir neçə Azərbaycan dilli qəzet və jurnalın nəşrinə icazə versə, onlar arzularına çatmış olarlar. Burada pantürkizimdən danışmaqda məqsədimiz oxucuları bu fikirlərlə tanış etməkdir. Belə irqçi düşüncələr həmişə İranda məğlubiyətə uğramış və bu gün də Ankara-İstanbul dollarları ilə böyüyən dayaz düşüncəlilərin söylərinə baxmayaraq, iranlı sahibkarların çox azının uşaqları Türkiyədə təhsil alır və İranda da çox az adam bu fikrə şərək çıxır. Onu da öləri olaraq qeyd edək ki, Türkiyədə bizim Azərbaycan tələbələrini düşünüyü şəraitdə, İranın əksinə olaraq, Azərbaycan dili və milləti təhqir olunmur və onlar millətçi fikirlərinə görə müdafiə və himayə olunurlar.

Burada tanınması lazım olan başqa bir şəxsiyyət Həbib Sahirdir²³³. O, demokratların hakimiyyəti dövründə gənc müəllim idi. Türkiyədə təhsil almış, romantik hisslərə malik şeirlər yazırdı. O, türk dili və ədəbiyyatına olan marağına görə “Şairlər məclisi”nə daxil oldu. Onun bəzi əsərləri ki, metod və üslub baxımından tamamilə fərqlənir, Azərbaycan mətbuatında çap olundu. Hərəkətin süqutundan sonra Sahiri ədəbi fəaliyyətinə görə Ərdəbilə sürgün etdilər. Bu zaman onun romantizminə sonsuz həsrət, kədər və qəm də qarışır.

Min bir zəhmətlə çiçəklənən bir ölkə
Bir gecədə necə soldu, saraldı.
Ya rəb, yurdun tərk edənlər üzünə,
Bu dünyada bir də gülüş gələcək.(Sətri tərcümə)

H.Sahir sürgündə ikən kəndlilərin çəkdiyi əziyyətlərlə, ərbablara onlara etdiyi zulmlərlə yaxından tanış oldu, bir sıra əsərlərini də məhz bu problemlərə həsr etdi. Ancaq sürgündən qayıtdıqdan, xüsusilə Tehrandə yaşamağa qərar verdikdən sonra o, illuziyalara qapılmağa və keçmişə pərəstiş etməyə başladı. Əsərlərində elə bir dövrü təsvir və tərənnüm etməyə başladı ki, həmin dövrdə “xəşbəxt insanlar” rəngli pəncərələri, üstü naxışlı qoz ağacından olan qapıları, üzərində üzüm tənəkləri sallanmış mərmər hovuzu olan evlərdə şad və firavan, əziyyətsiz yaşayırdılar. Şair bunları söyləyərkən bəlkə də, Qacarlar səltənətinin hələ süquta uğramadığı dövrü (Rza şah hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəlki dövrü, Məşrutə inqilabından sonrakı illəri) nəzərdə tuturdu. Sahir keçmiş həyatın tablolarını yaradaraq onu indiki kobud və rəhimsiz həyata, xüsusilə Tehran mühitinə qarşı qoyur, insanların öz yurdlarından didərgin düşməsindən acı-acı gileylənir və qürbət həyatının sıxıntılarından şikayət edir. O, bir vaxt sağlam həyata malik, xalça toxuyan Kirmanlı qızların fəna vəziyyətini, qürurlu Azərbaycan kəndlilərinin Tehrandə, şəhər parkının hasarları yanında bilet satdıklarını, hovuzların suyunu daşıyaraq

təmizlədiklərini gördükdə həsrətlə ah çəkir, ürəyinin odlu nalələri göylərə yüksəlir. Beləliklə, Şahir ideal dünyanın təsvirindən real dünyanın təsvirinə keçir, lakin bunların, bu zülm və məşəqqətlərin səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkir. Qocalmasına baxmayaraq o, 40-cı illərdəki dünyagörüşü və ifadə üsullarından, keçmiş romantiklikdən və qeyri-kütləvi düşüncələrini bəyan etməkdən uzaqlaşır, siyasi-ictimai məsələlərə və həyat reallıqlarına obyektiv yanaşır.

Şahir İstanbul ləhcəsi və pantürkizmdən uzaqlaşma bilsəydi, bəlkə də onun şeirlərinin ziyalılar tərəfindən oxunmasına və qavranılmasına ümid etmək olardı. Şairin səmimiliyi, “Şairlər məclisi” üzvlərinin çoxundan fərqlənməsi və keçmiş nəslin ən inkişaf etmiş və sadə yazan Azərbaycan şairi olmasına baxmayaraq, onun romantikliyi, arxaikliyi, şeirdə kütlə dili və həyatından uzaqlaşması, siyasi cəsarətinin olmaması, təcridi yaşayışa üstünlük verməsi, “kütlələrə və gələcəyə pessimist yanaşması” onunla xalq arasında ayrılıq və uzaqlıq yaradırdı.

“Mümkündür və qeyri-mümkündür” kimi iki ziddiyyətli amil Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin nüfuzunu (bütünlüklə İranın milli dillərində yazan şairlərin) xalq kütləri içərisində müəyyən edirdi. Birinci neqativ amil nəşr imkanları və söz azadlığının olmaması idi. Möcüz və Şəhriyar kimi şairlərin xalq arasında nüfuzunun səbəbi onların əsərlərinin ilkin nəşr qadağalarına tuş gəlməməsi olmuşdur. İkinci pozitiv amil, yəni az savadlı və savadsız kütlələrin öz dillərində olan şeirlərə marağı ilə ölçülməlidir ki, bu da onların sosial hisslərini inikas etdirir, dünyagörüşlərini genişləndirir, onlara sinfi mənafeələrini qavramağa kömək edir, cəsarətlərini artırırdı. Şübhə yoxdur ki, Şahirin əsərlərinin nəşrinin mümkünsüzlüyü onun şeirlərinin, hətta ziyalı və ali təhsil almış gənclər tərəfindən də tanınmasına və oxunmasına mane olmuşdur. Eyni zamanda onun dili İstanbul ləhcəsinə o qədər uyğunlaşıb və əsas əsərləri kütlələrin sosial həyatı və hüquqlarının müdafiəsindən o qədər uzaqlaşıb ki, yalnız

Azərbaycanın ali təhsilli kiçik bir qrupu onun şeirlərindən ləzzət almaq zəhmətinə qatlaşırlar. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan və Kürdüstanın kənd və şəhər əhalisinin mədəni səviyyəsi Tehrana nisbətən aşağı səviyyədədir. Kürdcə, yaxud azərbaycanca yazan şairin şeiri o zaman kütlələrə nüfuz edir ki, onlar camaat tərəfindən oxunsun, duyulsun və düşüncələrinə təsir etmiş olsun. Şeir vasitəsilə siyasi təbliğat metodunu öyrənməkçün Möcüz yeganə və ləyaqətli bir şairdir ki, onun irsinə də müraciət edilməlidir.

10. Millətçiliyin yeni mərhələsi

40-cı illərin başlanğıcında İranda ictimai və siyasi fikir sahələrində dəyişikliklər başlayır. Asılı və bürokratik kapitalizmin yaratdığı qorxunc diktatura şəraitində demokratik qüvvələr öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyurlar. Tudə partiyası, başqa partiyalar, parlament tərəfdarı olan xırda burjua təşkilatları gizli və yarımgizli təşkilatlara parçalanır, siyasi mübarizədə canlanma sürətlənir. Milli Cəbhə²³⁴ və Tudə partiyasından ümidini üzən ziyalılar ciddi siyasi təlimlərlə məşğul olmağa, təşkilatlanma və inqilabi hərəkətin yeni formalarını sınaqdan keçirməyə başlayırlar. Məscidləri özünə siyasi fəaliyyət mərkəzi seçmiş və 1342-ci ildə (1963-cü il) sel kimi axan kütlə hərəkətinə rəhbərlik edən xırda burjuaziyanın bir hissəsi indi gizli təşkilatlar sırasına keçir. Yeni marksist və demokrat qüvvələrin fəaliyyətinin güclənməsi prosesində neçə illərdən sonra millətlər arasında yeni oyanma və canlanma başlanır. Kürdüstanda bu oyanma özünəməxsus şəraitdə İraqdakı hadisələrin təsirinə məruz qalaraq sürətləndi və spesifik təşkilatlanma və rəhbərlik əsasında tezliklə silahlı mübarizəyə çevrildi. Ancaq Azərbaycanda bu oyanma milli dil və ədəbiyyatın təlim və yayılması ilə əlaqəli yeni istəklərdən başqa bir şey olmadı.

Azərbaycanda 1320-1325-ci illərdə (1941-1946-cı illər) milli təfəkkür formalaşaraq yayılmışdı? Yox, həmin dövr əyalətə əsaslanan millətçilik firqə ziyalılarının inhisarında idi. O dövrdə Təbrizin inqilabçı fəhlələri necə düşünürdülər? Onlar bolşevik təmayüllü idilər, eyni zamanda milli məsələnin həllini istəyirdilər, çünki 20 il diktatura dövründə milli zülmə və təhqirlərə məruz qamışdılar. Onlar üçün sovet Azərbaycanı ideal model idi. Azərbaycan kəndlisi milli məsələyə çox az əhəmiyyət verir və onların bu problemlə əlaqələri də yox idi. Məsələn, kənddə heç məktəb yox idi ki, insanlar orada təhsilin hansı dildə aparıldığını müzakirə etsinlər. Onlar yalnız feodal ərbablar, onların himayə etdiyi jandarmalar, başqa dövlət məmurları və yerli nüfuzlulardan sarı əziyyət çəkirdilər. Yalnız sovet yönümlü xırda bujuazıyanın ziyalıları üçün milli dil və ana yurdun azadlığı ölüm-dirim məsələsi kimi qalmaqda idi.

1320-1325-ci illərdə (1941-1946-cı illər) Təbriz fəhlə və kəndlilərin mübarizə meydanı idi ki, burada milli məsələ ikinci dərəcəli şüar idi. Tərəqqipərvər qüvvələrin yeni inkişafı Azərbaycanda belə bir zəmində olmuşdur. Təbrizdə fəhlə qüvvələrinin indiki mərhələdə inkişafı heç də ümumiran fəhlə qüvvələri və İran marksizminin inkişafı prosesindən ayrı deyildir. Həmçinin, Azərbaycan kəndlisinin məsələləri başqa əyalətlərin kəndlilərinin məsələlərindən o qədər də əsaslı şəkildə fərqlənmirdi. Azərbaycanın xırda burjuaziyası ilə başqa əyalətlərin xırda burjuaziyası eyni problemlərə malik olub demokratik mübarizə üçün eyni metodlar seçirdilər. Ümumiran fəhlə, kəndli və xırda burjuaziyasından ayrı Azərbaycan fəhlə, kəndli və şəhərli burjuaziyasını milli şüara əsaslanan heç bir proqramla birləşdirmək, bir araya gətirmək olmaz. Əlbətdə, Kürdüstanla bağlı məsələdə də fərqlər var. Onlara qarşı milli zülmün daha uzaq keçmişidir. Kürdlərə yalnız dil deyil, həm də məzhəb fərqi görə (bu feodal cəmiyyətində dildən daha çox əhəmiyyətə malik idi) Səfəvi və Qacar hakimiyyətləri də biganə etnik qrup kimi baxırdılar. Orta Şərqi xalqlarının ayılma və düşünmə dövründə 20 illik diktaturanın kürd xalqına

etdiyi hərtərəfli təzyiq milli oyanma, düşüncə və dirçəlişi sürətləndirdi və onları aktiv inqilabi qüvvəyə çevirdi. 1324-cü il yarımçıq Mahabad Cümhuriyyətinin yaranması²³⁵ bu qüvvəni daha da gücləndirdi. Bu hərəkətin rəhbərləri Azərbaycanın demokrat rəhbərləri kimi solşçuluq iddiasında deyildilər və irtica qarşısında göstərdikləri sədaqət və cəsarətə görə Kürdüstan xırda burjuaziyasının şüuruna dərin təsir etmiş oldular. Bu xırda burjuaziya özünü maraqlandıran milli məsələyə Milli cəbhənin laqeydliyini gördükdə Müsəddiqçilərlə əməkdaşlıqdan çəkindi. Kürdüstan xırda burjuaziyasını yalnız dil məsələsi deyil, həm də məzhəb faktoru İran demokratik hərəkətindən kənarda saxlamışdı. Məsələn, 40-cı illərin əvvəllərində (60-cı illər) məzhəb ayrılığına görə Kürdüstan Xomeyni²²⁶ tərəfdarlarının mübarizə cərəyanından kənarda qaldı. Belə bir şəraitdə Kürdüstan xırda burjuaziyasını cəlb edə biləcək şüar ancaq Kürdüstanın azadlığı şüarı idi.

Şəhərli xırda burjuaziyanın pərakəndə himayəsinə arxayın olan bir neçə inqilabçı qrupun bu şüar altında müdafiə strategiyası ilə kütləvi təşkilatlanma olmadan bir özəl bölgənin azadlığı üçün başladıkları partizan əməliyyatları Kürdüstan kəndlisini özünə cəlb edib mübarizəni kütləvi silahlı mübarizəyə çevirə bilərmidi? Ümümlə kəndli və proletar təbəqəsinin mübarizəsi ilə əlaqə yaratmadan və bu mübarizənin bir hissəsi olmadan bir əyalət çərçivəsində inqilabçı millətçilərin milli azadlıq şüarı adı altında başladıkları mübarizə İraqda yaranmış vəziyyətdən yaxşı vəziyyətə və o mübarizənin taleyindən başqa taleyə malik olacaqmı? İraqda kürd millətçi hərəkəti tezliklə feodallar və yerli irticanın nüfuzuna məruz qaldı və İraqın irticaçı hakimiyyəti ilə xırda burjuaziya və milli burjuaziya vasitəsilə idarə olunan İraqın mərkəzi hakimiyyətinə qarşı birləşdi və bu vəziyyət 1348-ci il isfənd ayında (1969-cu ilin fevral ayı) İraq respublikası və kürd rəhbərləri arasında bağlanan müqaviləyə qədər davam etdi. Kürd millətçi ziyalıları son illər kürd xalq hərəkətinin təcrübələrini görüb onun başqa xalqların azadlıq hərəkətləri ilə

birləşmək zərurətini başa düşməsələr, nəticədə kürd xalqı daha çox qurbanlar vermək bahasına tarixi təcrübəni bir daha dərk edəcək.

11. Azərbaycanda milli mədəniyyətə yeni meyl etmələr

40-cı illərin əvvəllərində (1960-cı illər) bir qrup çalışqan və həvəskar azərbaycanlı gənclər qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını mütaliə edərək vaxtaşırı ədəbi məcmuələrin nəşrinə cəhd göstərirdilər. Bütün bunlar şiddətli polis təzyiqi altında baş verirdi. Gənclər öz milli dil və ədəbiyyatları ilə tanış olaraq onu yaymaq istəyirdilər. 1325-ci ildən 1340-cı ilin əvvəlinə qədər (1946-1963-cü illər) “Əmir Arslan”, “Hüseyn Kürd” səviyyəsində bir neçə macəraçı şeir və hekayədən, bir qədər nəvhə və “Heydər babaya salam” əsərindən başqa Azərbaycan türkcəsində heç bir kitab və mətbuat orqanı çap imkanı əldə etməmişdir. Polis praktik olaraq Azərbaycan dilində kitab və mətbuat yayımını qadağan etmişdi. 1348-ci ildən (1969-cu il) sonra yeni qadağa qoyuldu. 1342-ci ildə (1963-cü il) müasir Azərbaycan mütərəqqi şairlərinin şeirlərindən ibarət “Şeirlər məcmuəsi” Səməd Behrəngi²³⁷ tərəfindən çap olundu. O günlərdə Azərbaycan dilində belə bir əsərin yayımının Azərbaycanda dönüş nöqtəsi olacağını və təhlükəsizlik orqanı tərəfindən təqibə məruz qalacağını bilən S. Behrəngi həm də yaxşı bilirdi ki, “hər dəyərsiz, cılız sözü məhz ana dilində olduğu üçün hörmətli saymaq olmaz”. Ancaq o, istəyirmiş ki, bir sıra sadə, hamı tərəfindən başa düşülən və şüurartıran şeirlər əhalinin dogma dilində yayılmış olsun. Bu məcmuə oxucuları cəmiyyətdə olan fundamental ziddiyyətləri tanımağa yönəltmək niyyəti ilə hazırlanmış, beyini bir sıra məhdud baxışlı, milətçi hisslərlə dolduran əsərlərə burada yer verilməmişdi.

Milli ədəbiyyata marağı olan yeni nəsil sinfi idrakla yeni meyllərlə müəyyən reaksiyar verdi. Polis və rejimin təbliğat

orqanları bir tərəfdən bu meylin kütləviləşməsinin qarşısını almaq, digər tərəfdən isə bu cərəyanı nəzarətdə saxlamaq istəyirdilər. Beləliklə, Təbriz və Rizayiyyə²³⁸ radiolarında bəsit, siyasi və milli dəyəri olmayan, rejim üçün təhlükə törətməyən ana dilli mahnılara daha yer verilməyə başlandı, həm də əvvəllər farca yayılan, güya təlim xarakterli olan siyasi və dini proqramlar Azərbaycan dilində yayımlanmağa başlandı. Qramafon valları və kasetlər yayan mərkəzlər Bakı musiqisini Təbriz və Tehranda yaymaq imkanı tapdılar. Bir-iki il sonra kitabxanalar Bakı ədəbi mətbuatı nümunələrini Tehrana gətirdilər, əslində sovetlərdə təftişçi və burjua mədəniyyətinin bərpasından sonra o ölkənin ədəbi mətbuatında qarşısı alınmalı olan hər hansı bir təhlükəli xüsusiyyət görünməyirdi. Bütün bu və bundan əvvəlki dəyişikliklərin Şimal amili ilə bağlı olduğunu düşünmək lazımdır. Rza şah faşizminin təzyiqi altında Azərbaycan və kürd millətləri milli şüura yiyələndiyi bir vaxtda, Arazın o tayında Sovet kommunistlərinin rəhbərliyi ilə fəhlə kəndli və azad olmuş millətlərin nəzərlərini cəlb edən sosializm quruculuğu öz işində idi. Bu məsələ təkcə İran xalqlarının azadlıqsevər bir çox siyasi öncüllərini bir ölkə çərçivəsində millətlərin milli azadlığının mümkünlüyünə inandırmamış, həm də onlarda Sovetlər sisteminə maraq yaratmışdı. O zaman bizim fəhlə sinfimiz çox gənc idi və hələ xalqımız içərisində inqilabçı proletariyat meydana gəlməmişdi. Nəticədə milli azadlıqsevərlik bolşevizm anlamı ilə sinonim oldu. Azərbaycanda Azərbaycan dili və ədəbiyyatına meyl etmək irtaca baxımından bolşevizm təmayülü kimi qiymətləndirildi. 1324-1325-ci illərdə (1945-1946-cı illər) əhali Azərbaycan dilinin yayılmasına israr edən solçuluq təmayülü tutmuş firqəçiləri bolşevik hesab edirdi və əhalinin bu məsələni aydınlaşdırması üçün bir il çox qısa bir vaxt idi.

İrtcanın təkrar istilasından sonra milli və mədəni təzyiqlər yenidən bərpa olundu. Demokratların hakimiyyətləri dövründə ümumən türk dilində çap olunmuş bütün kitabları

ibtidai və orta məktəblərdən, kitabxanalardan yığıdırıb yandırılar. İrtica Azərbaycan dilinin yasaq edilməsini daha şiddətlə davam etdirdi. Nəticədə yenə də türkçülük ilə kommunistlik eyniləşdirildi. İndi vəziyyət bir az dəyişib. Əgər əvvəllər Şimalın mədəniyyəti və mətbuatı irticanın əsas qorxduğu məsələ idisə, indi daha bunlar irtica üçün qorxulu deyil. Buna görə də İranın özündə Azərbaycan dilli əsərlərin yayılması mümkün olmadığı halda, Sovet Azərbaycanının mətbuatının yayılması burada elə bir əhəmiyyətli maneə ilə üzləşmir (bu, xüsusilə mətbuatın rus əlifbasında olması səbəbindəndir ki, kütlələr üçün anlaşılmazdır və yalnız ziyalılar arasında paylanır).

Xruşşov dövrünün başlanması ilə Qərb ölkələrində sosialist mədəniyyətinə inam və maraq azaldı. Mübariz proletariat və kommunist kadrlara malik olmayan, inqilab ərəfəsində olan Asiya ölkələrində isə bu hərəkət dayaz və təqlidçi xarakter aldı. Artıq sovetlərdə yazılan və nəşr olunan ədəbi əsərlər siyasi cəhətdən elə səviyyəsiz həddə çatmışdılar ki, İran senzurası onlara tamamilə inana bilirdi. Məsələn üçün, güya Sovet mətbuat orqanlarının ən sanballısı olan “Azərbaycan” jurnalı²³⁹ hətta İranda tanınmamışdan əvvəl də İran ədəbi mətbuatının ən səviyyəsizləri səviyyəsinə enmişdi. Bu jurnalda anti-burjua mahiyyətli yazı tapmaq olmurdu və heç bir əsərdə yazının dialektik materialist düşüncəsinin görmək mümkün deyildi. Səviyyəsiz və ürəkbulandıran hekayələr, məzmunca boş və guya modern şeirlər, İranın ədəbiyyat fakültələrinin qoca müəllimlərinin əsərlərinin səviyyəsində olan tədqiqi məqalələr Sovet ədəbi mətbuatının məzmunu təşkil edir, simasını müəyyənləşdirirdi. Bu məsələ İran irticasını başa saldı ki, keçmişin əksinə olaraq Sovet mətbuatının idxal ilə Şimaldan olunan təhlükədən qorxmaq lazım deyil, əksinə təftişçi məqalələrin oxunması iranlı oxucunu inandıracaq ki, inqilab söz-söhbəti dövrü sovuşub və indi ünsiyyət, musiqi, saz məclisləri, sülh və əmin-amanlıq vaxtıdır. Sosialist hakimiyyətin imperializmin təzahürü olan

irtica hakimiyyəti ilə amin-amanlıqda keçinməsi və ona minnətsiz siyasi, iqtisadi, hərbi yardım etdiyi bir dövrdə Rəşid Behbudovun²⁴⁰ İrana dəvət olunaraq Tehranın qarniyekə burjuylarına təlxəklər kimi gənc qız -oğlan və yaşlı qadın -kişilər əlaqəsindən oxuduğu, “Dünya zəhmətkeşləri” orqanının (burada “Pravda” qəzeti nəzərdə tutulur-İ.Q.) “Dünya xalqları, daha dağılın, müharibə və inqilaba ehtiyac yoxdur, biz iqtisadi rəqabətdə imperiализmə qalib gələcəyik”,-dediyi bir dövrdə Almaniyadan İranın Əmək və Məşğulluq Nazirliyinə İsfahandakı fəhlələrin iş şəraiti ilə bağlı irad bildirilib və sığorta qanununu filan zavod fəhlələri haqda tətbiq etmək tələbi irəli sürülüb. Belə bir dövrdə İran fəhləsi və zəhmətkeşi indi qoyunla qurdun birlikdə yaşadığı bir dövr olduğunu düşünməlidir (Doğurdan da onlar təsəvvür etmirdilər ki, bu sürətlə xalqın gözü qarşısında işin üstü açılacaq və qoyunun qoyun yox, dişi qurd ilə olduğu aydınlaşacaq).

12. Firqəçi-Xruşşovçular səhnəyə gəlirlər

Azərbaycan gənclərinin yenidən Azərbaycan dili və mədəniyyətinə meyl etməsinin qarşısındakı reaksiyalardan biri də “Şairlər məclisi”nin keçmiş Xuruşşovçu-tudəçi-firqəçi üzvlərinin aktivləşməsidir. Onlar gəncləri başa salmağa çalışırlar ki, nə oturmusunuz, biz sizin bütələrinizik, bizə pərəstiş edin. Onlar çalışırlar ki, özlərini oxuculara marksist yazar və şair kimi sırsınlar. Bir para cavanlar da bir müddət bunlara uymuş oldular. Amma bunların marksizmdən öyrəndikləri firqə rəhbərlərinin 1324-25-ci illərdəki (1945-1946-cı illər) siyasi sərmayəsi qədər olmuşdur, yəni solçu jestləri ilə demək istəyirlər ki, biz də Azərbaycan dilinin tərəfdarıyıq.

Səməd Behrənginin “Parə-parə” məcmuəsini nəşr etdirməsindən sonra Fəthi adlı birisi M. Şəhriyarın “Heydər baba”sını təqlid edərək “Heydər babanı xatırlama” adlı bir şeir

məcmuəsi çap etdirdi. Kitabın ən maraqlı bölməsi onun ikinci hissəsidir. Bu hissə keçmiş firqəçi-tudəçi, hazırda Tehranda məhkəmə vəkili-hüquqşünas olan “Coşqun” təxəllüslü doktor Hüseynqulu Katibinin mənzum əsərindən ibarətdir. Katibi guya romantik səhnə yaratmaqla Şəhriyarı müqəddəsləşdirir, dayaz, millətçi baxışla Azərbaycan xalqının tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərini xatırladır və bundan belə bütün əsərlərini ana dilində yazmağı ona təklif edir. O, çox ustalıqla əyalətçilik təfəkkürünü və Xruşşovçu dünyagörüşünü oxucusunun boğazına süzür. Biz bu şəirdən bir neçə beytin tərcüməsini veririk. Bu bir bənddə “Heydər baba” şeirinin bir beyiti qoyunla qurdun barışığı əsasında təfsir olunur.

Göz yaşına baxan olsa qan axmaz.
Sənin yurdunun qızları, oğulları, gəncləri və qocaları bu
sözə inanırlar ,
İnsan olan xəncəri belinə taxmaz.
Bu sözdə dərin məna var və insanlığın səsi göylərə
yüksəlib.
Bu söz ədavətin kökünü qazıb.
Məhəbbət alovu bu sözdədir,
Barışıq mənası bu sözdədir.
Və ağacın bu bəndi anadan və ana yurdundandır.
Belədir qohumluq, belədir ana.
Özgə qanı özgə qanı ilə heç zaman qarışmaz.
Öz dəstəsindən ayrı qalsa qu quşu,
Kim onun qayğısına qalar, kim onu böyüdür?
Ovçu gülləsi onun ürəyin nişan edər.(Sətri tərcümə)

Burada qohumluqdan bəhs etməkdə məqsəd milliyət əlaqəsi və yerlibazlıqdır. Burada açıqcasına hər hansı təbəqədən olmasına baxmayaraq, azərbaycanlı vətəndaşlara öz birliyini qorumaq təklif olunur. Çünki bu millətədən olmayan heç kəs onların qayğısına qalmayacaq. Bir – birindən ayrıldığı təqdirdə sinələri ovçu gülləsinə tuş olacaq. Özgə, yəni qeyri –

azərbaycanlı yerlini aldatmaq üçün pusquda oturmuş ovçudur. O bilmir ki, iki özgənin suyu heç vaxt bir arxa axmaz və iki biganənin qanı bir-birinə qaynayıb qarışmaz.

Bu qoxumuş irqçi və solçu mənzumə Tehran kapitalistlərinin hüquq sahəsində qulluqçusu, istedadsız, mənfəəttələb bir fürsəttələbin beyninnin məhsuludur. Elə həmin “Heydər babanı xatırlama” məcmuəsində M.Ə – nin qələmi ilə “Həder baba mənzuməsinin estetik xüsusiyyətləri” adlı məqalə də yer alıb. Bunu yazan da firqəçi – tudəçilərdəndir. Bu məqaləsində o, “Heydər baba” kimi əsərin Azərbaycanın burjuaziyası tərəfindən bəyənilməsinin tarixi səbəblərini tapmaq əvəzinə, utanmazcasına inqilabçı proletariatu və “Allahı tanımayan acları” keçmiş sahibkarlara xas bir nifrətlə yad edən bu irticaçı əsəri romantik təriflərlə estetik gözəlliyinə görə mədh edib yaltaqcasına alıqlayır. Əsərin bütünlüklə ideoloji xarakterinə “bir neçə kiçik iradlar var, onlara da göz yummaq olar”, - deyir.

Niyə bu böyük ədəbi şəxsiyyət və bu tipdən olan Coşqun və Səhənd²⁴¹ kimilər Şəhriyarı bu qədər öyürlər? Cavab aydındır. 21 Azərin²⁴² xəyanətlə uğursuzluğa düçar olmasından sonra xalq firqəçilərdən üz çevirdi və firqənin bütün ədəbi şəxsiyyətləri də tezliklə unuduldu və mənfəəttələb şəxsiyyətlər illər boyu xalq ilə əlaqə yartmağa cəhd etmədilər. Yalnız 1340 –cı ilin əvvəlində (1961-ci il)

Azərbaycan milli mədəniyyətinə meyl dalğasının yüksəlməsi ilə bunlar özlərini gənclərə yaxınlaşdırmaq üçün aktivləşdilər. Şəhriyar onlar üçün arxasında mövqe tuta biləcəkləri ən əlverişli səngər idi. Birincisi, Şəhriyarpərəstlik polisindən diqqətini cəlb etmədi, ikincisi, onların məqsədi o idi ki, Şəhriyarın bir çox xırda burjua ziyalıları arasında olan hörmət və sevgisindən istifadə edərək onların arasında sinələrinə döyməklə özlərinə hörmətdən bir sərmayə qazana bilsinlər. Beləliklə də gənclərin milli mədəniyyətə olan meylini və həvəsini əks-inqilabçı əyalətçiliyə və Xruşşovçu birgəyəşəyis

hisslərinə çevirərək onları Sovet Azərbaycanının müasir təftişçi ədəbiyyatı ilə məşğul etmiş olsunlar.

Sonrakı illərdə Şəhriyarpərəstlik dairəsi daha da genişləndi. Bakıda- orada həmişə Şəhriyar Cənubi Azərbaycanın milli şairi kimi dəyərləndirilir- təbliğat orqanları yeni cəhədlərdə bulundular. Bakı radiosu “Heydər babanı xatırlama” məcmuəsinin Bakıda çap və yayılması xəbərini verdi. Bir müddət sonra qiyabi olaraq Şəhriya yubiley keçirtdilər və burada- İranda Məmməd Rahimin²⁴³ Şəhriyara həsr etdiyi şeiri yayıldı. Bu şeir özü əyalitçilik zibili və Xruşşovizm qurbağaları ilə dolu olan bir qoxumuş bataqlıq idi. Həm də Şəhriyarı Bakıya dəvət edən “zibilnamə”ni Şəhriyarpərəst ağalar Təbrizdə ustad Şəhriyarın hüzuruna aparmışdılar. Çünki Həzrəti Ustad göz yaşı və ah ilə dolu bir cavab ixrac etmiş oldu²⁴⁴. Bundan əlavə, ağayi Səhənd ki, onu da sonra tanıyacağıq, karvandan geri qalmasın deyə eyni məzmununda və həmin zibillərə solçuluq mayası vuraraq Şəhriyara xitabən bir mənzumə yazmışdı²⁴⁵. Arazın iki tərəfində əyalətçi Xruşşovçular Şəhriyarpərəstlik yarışı təşkil etmişdilər.

1344-cü ildə (1965-ci il) “Şairlər məclisi”nin və İnkişaf Partiyasının keçmiş üzvü, indiki kapitalist (Tehrandə toxuculuq fabrikanı var) B. Q. Səhənd “Sazımın sözü” adlı kitabını çap etdirdi²⁴⁶. O, bu kitabda “Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq (buna kitabın əvvəlində işarə etmişik) dastanlarından üçünə şeirə çevirib. Rövşən (Fərzanə)²⁴⁷ cənabları da bu kitabı fəzl artıran fazilənə müqəddimə yazıbdir ki, şairin mücərrəd insan və mücərrəd həqiqət haqqında fəlsəfi toxumalarını daha da fəlsəfi və daha da mürəkkəb göstərmiş olsun. Bu əsərdə “Nəcabətli insanlardan” söz açılır. Dağların və çöllərin qucağında, ellərdə və kəndlərdə “Həqiqət adlı gözəl pəri axtarılır”, “şair isə xəyal yelkənini bu insanın sonsuz duyğu və ağıl dənizi üzərində” yüksəldir.

Cənab Səhənd başqa mənzuməsində indi Tehranın küçələrində portağal satan dağların bu nəcabətli insanına o

qədər dərdədaşlıq etmiş olur ki, onu tanımayan oxucu Səhəndin öz dərəcəsi və qaranlıq səxslərində həmin insanı istismar etdiyinə inana bilməz.

Azərbaycan mədəniyyətinə meylin artması şəraitində Azərbaycan ədəbiyyatı səhnəsində orduyu yığmaq məqsədilə firqəçi-tudəçi-Xruşşovçuların hesabatı bundan ibarət idi. Bu hərəkətlər əksəriyyəti ziyalı və savadlı xırda burjua olan Azərbaycanın milli mədəniyyətini sevənlərin fikrinə pis təsir etdi, daha doğrusu 1340-cı ildə (1961-ci il) İranda yeni fikirli cərəyanların yaranması ilə milli zülmün varlığı təsəvvüredilməz qədər güc və aydınlıqla Azərbaycan gəncinin beynində öz əksini tapdı. Onlar milli məsələni daha dərindən öyrənmək üçün öz milli dil, ədəbiyyat və musiqiləri ilə tanış olmalı idilər. İrtica illər boyu qulaq, baş-beyin aparan səsi ilə qışqıraraq Azərbaycan xalqının dili və mədəniyyətinin əsl yox, gəlmə, kimdənsə götürülmə olduğunu sübut etmək üçün boş-boşuna çalışdı. Düşünüldü ki, Azərbaycan dili və mədəniyyətini tezliklə kökündən qazmaq lazımdır. Dövlət bu qənaətdə oldu ki, bunu qəbul etməklə azərbaycanlı özünü eybəcər və şikəst üzv kimi təsəvvür edərək hazırki zülm və sıxıntını könüllü surətdə qəbul etməyə məcbur olacaq. İrticaçı rejimdən başqa, həm də ölkə şair və yazarları da (Sadiq Hidayət²⁴⁸ və Pərvin Ehtisamidən tutmuş Behazin²⁴⁹ və Əxəvan Salisə²⁵⁰ qədər) öz susmaqları ilə milli zülmü dəstəkləmiş olublar. Həmçinin, Müsəddiqin tərəfdarları, o cümlədən, Milli Cəbhə təşkilatları və ayrı-ayrı yazarlar, şəxsiyyətsizlər də öz söz, yaxud işləri ilə bu cinayətdə iştirak ediblər.

Azərbaycan gəncləri harada bir sığınacaq tapa bilirdilər? Hər şeydən əvvəl 1324-1325-ci illər (1945-1946-cı illər) demokratik hərəkətin iştirakçıları arasında. Əlbətdə, Tudə partiyası da millətlərin haqlı olduğunu rəsmən tanıyıb və Azərbaycan dilində gündəlik “Peyki -İran” var idi. Ancaq bu partiya nə öz təslimçilik xasiyyətinə görə onlara yol göstərməz, nə də bunu edə bilməzdi. Bundan əlavə, bu qrup azərbaycanlı

gənclər hələ öz fikir dəyişikliyi yollarının əvvəlində idilər. Hələ siyasət barədə çox şey bilmirdilər. Ümumiyyətlə, bütün şəraiti nəzərə alaraq bu mədəni hərəkətin Tudə partiyası kimi bir partiynın bayrağı altında sürətlə və asanlıqla siyasəti hərəkətə çevrilə bilməsini düşünməlik yersizdir. Azərbaycan demokratik hərəkəti onlar üçün hər şeydən çox rəya və xəyal idi. Bu məqsədlə də tədricən siyasətə yönəlmələri də səbəb olurdu ki, həm azərbaycançı, həm də marksist görünən firqədən qalan yazıçıların düşüncələri onları daha çox cəlb etmiş olsun. Bu yazarların ana yurdun fəxrədi keçmişindən, dağları, çayları və əsl –nəcabətli ilnsanlarından yazmaqlı, qədim və müasir Azərbaycan şairlərindən, o cümlədən, Şəhriyardan danışmaları o falabaxanın işinə oxşayırdı ki, aşiqin ürəyincə olsun deyə məşuqundan hekayələr danışır.

Beləliklə, bu yazarlar bir çox Azərbaycanın mədəniyyətini sevən bir çox gəncləri özlərinə tərəf cəlb edə bildilər. O zaman Sovet Azərbaycanının ədəbiyyatı İrana təzəcə daxil olduğundan hələ çox maraqlı idi. Zaman ötdükcə, təftişçiliyin mahiyyəti aşkarlandıqca, İranda fikir dəyişiklikləri prosesi inkişaf etdikcə əyalətçi gənclərin birlikləri də daha çox parşalanmaya məruz qalırdı.

Bu gün bu tip əyalətçiliyi sədaqətlə mütərəqqi, hətta marksizim sayan gənclərin sayı azalmaqda olsa da, ancaq hələ qarşımızda iki mərhələ var: Birincisi, bəziləri öz yerlilərini daha çox sevirlər və yalnız öz yerlərində siyasi fəaliyyət göstərə biləcəklərini düşünürlər və nəticədə başqa bölgələrdə işləməyə maqları olmur, yaxud öz yerlilərinə dəlilsiz inamları olduğu halda, başqa əyalətlərin kütlələrinə qarşı inamsız və şübhəli olular. Şübhəsiz, bu hərəkətlər özünü marksist sayan adama yaraşmır. İkinci, azərbaycanlı kütlələr və xüsusən Azərbaycanda yaşayanlar üçün milli məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar şövinoist irticasından əziyyət görüb, irtica nümayəndələri və hakim millətin biliksiz ünsürləri tərəfindən təhqir olunublar. Əyalətçilik mikrobu belə bir vəziyyətdə inkişaf edə bilər.

Stalin²⁵¹ və Mao Tsedzun²⁵² milli məslənin həlli üçün çox dəyərli yollar göstərmişlər. Onlar bizə öyrədiblər ki, hakim millətin şovinistliyi və məhkum millətin ifrat nasionalizmi vahid ziddiyyətin iki tərəfini təşkil edirlər. Yalnız proletariyatın xalqın bütün inqilabi qüvvələrini səfərbər edəcəyi təqdirdə bu ziddiyyət aradan qaldırıla bilər və onun hər iki tərəfini qarşılıqlı şəkildə məhv edir. Hər millətin ifrat nasionalizminin məhvi o millətin proletariyatının üzərinə düşür.

Biz dözümlü və hövslə ilə bütün İran millətlərinin sədaqətli fəhlə və ziyalılarına izah edib praktikada sübut edəcəyik ki: 1. ölkə miqyasında proletariyatın inqilabi vəhdəti olmadan sinfi düşməyə qələbə çalmaq olmaz; 2. millətlərin heç biri üstün deyil. İmperializmə və irticaya qələbə çalmaq üçün gərəkdir ki, proletariyatın bayrağı altında birləşsinlər. Bu obyektiv reallıqdır. Sinfi instinkt bunu bütün məzlum millətlərə öyrədir və biz gərək onun gedişini sürətləndirək. Biz, şübhəsiz ki, fəhlə sinfinin və xalqın vəhdətinə uyğun gəlməyən hər hansı bir meyli məhv edəcəyik.

Var olsun dünya inqilabı və dünya proletarlarının birliyi! Çiçəkli olsun İran Matrkсист fəhlə sinfinin hərəkəti! Ölüm olsun imperializmə və onun iranlı itlərinə! Ölüm olsun fars şovinizminə! Ar olsun əyalətçilərə! Uğurlu olsun İran xalqının azadlıq hərəkəti!

Izah, şərh və çətin anlaşılan sözlərin lüğəti

- 1. Səttarxan Hacı Həsən oğlu** – 16 avqust 1867 –ci ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Məmmədخانlı kəndində anadan olmuş, 9 noyabr 1914 –cü ildə Tehranda vəfat etmiş, Şah Əbdüləzim qəbristanlığında dəfn edilmişdir. 1905 – 1911 –ci illər Məşrutə inqilabının şəxsiz lideri olan Səttarxan xalq və vətən qarşısında xidmətlərinə görə Cənubi Azərbaycan Əyalət Əncüməninin qərarı ilə “Sərdari - milli” (millətin sərkərdəsi) adlandırılmışdır. Rusiya mətbuatında “Azərbaycan Puqaçovu”, Avropa mətbuatında “İranın Hannibali” adlandırılan Səttarxanın 1908 –ci il iyunun 23 –də Təbriz üsyanını boğmaq üçün şəhərə daxil olan şah ordusu və mürtəcə qüvvələrin darmadağın edilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. On bir ay davam edən bu döyüş inqilabçıların qələbəsi ilə nəticələdi. Mərkəzi hökumətin dəvətini qəbul edən Səttarxan Bağırxanla (1861 - 1917) birgə 100 nəfərlik fədai dəstəsi ilə 1910 –cu ilin aprelində Tehrana gedir. Tehranda əhali tərəfindən təntənə ilə qarşılanan Səttarxan və onun silahdaşlarına 1910 –cu il avqustun 10 –da hökumət tərəfindən qəsd təşkil olunur, Atabəy parkındakı atışmada Səttarxan ağır yaralanır və uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat edir.
- 2. Şibli** – Təbrizdən Tehrana gedən yolda bir gədik, aşırım
- 3. Eynal – Zeynal** – Təbriz ətrafında çox da hündür olmyan dağ silsiləsi
- 4. Tum yarpaqlar** – açılmamış, yarıbükülü yarpaqlar
- 5. Seyrə bübül** - sarı bülbül
- 6. Novdan** – su axan yer, nov, kiçik arx
- 7. Məcit** – məscid
- 8. Mövc verir zəmilər** – zəmilər yelin təsiri ilə dəniz kimi dalğalanır
- 9. Qunutlayır** – şallaqlayır, qamçılایr
- 10. Day** – daha

- 11. Gəl bu dərdə mənə birgə yanış** – bu dərdə bir yerdə, birlikdə yanaq
- 12. Səhərəcək** – səhərə qədər
- 13. Çağırlaşaq** – çalıb – çağıraq, səs-səsə verib oxuyaq
- 14. Hankı** – hansı
- 15. Milan** – Təbriz şəhərinin cənubunda bir kənd
- 16. Urmu gölü** – Təbriz yaxınlığında dəniz səviyyəsindən təxminən 1245 m hündürlükdə olan axarsız göl. Sahəsi təqribən 5,8 min km³, orta dərinliyi 15 metrdir. Gölə çoxlu çaylar tökülür və suyu duzludur. Göldə 60 –a qədər ada var və Urmiya şəhəri gölün sahilləri yaxınlığındadır.
- 17. Bağmeşə** - Təbriz şəhərində yaşayış məhəlləsi
- 18. Həmasə** - güc, qüvvət, igidlik
- 19. Qaradağ** – Cənubi Azərbaycanda vilayət. Mərkəzi Əhər şəhəridir. Cənubdan Qaradağ dağları və Təbriz vilayəti, şimaldan Ərdəbil, qərbdən Mərənd, Ələmdar mahalları, şərqdən Araz çayı ilə əhatə olunur. Ərazisində XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qaradağ, yaxud Qaracadağ xanlığı mövcud olmuşdur. Səttarxanın vətənidir. Bəzz və Qəhqəhə qalalarının xarabalıqları, Sufi şeyxi Şeyx Şəhabəddin Mahmudun türbəsi (XIII əsr) Qaradağda, Əhər şəhərindədir.
- 20. Marağa** – Cənubi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri. Mənbələrdə adı Faraata, Praaspa, Fraaspa, Əfrahurd və s. kimi çəkilir. Şəhərin indiki adının ərəbcə “məraqə” (“otlaq”, “at qoruqları”, “at bəslənən yer”) sözündən yarandığı ehtimal olunur. Əhalisinin sayı təxminən 90 min nəfərə yaxındır. Ərazisində XVIII əsin ikinci yarısı, XIX əsrin əvvəllərində müstəqil Marağa xanlığı olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin (1201 - 1274) 1259 –cu ildə təsis etdiyi Marağa rəsədxanası bütün dünyada məşhurdur. Marağa Övhədi Marağayi (1274 - 1338), Əşrəf Marağayi (XV əsr), Zeynalabidin Marağayi (1835 - 1910) və s. bu kimi çoxlu elm və sənət korifeylərinin vətənidir.
- 21. Fanus** – fanar

- 22. Ərk qalası** – Təbrizdə tarixi – memarlıq abidəsi. XIV əsrdə Elxanilərin vəzirli Əlişah tərəfindən məscid kimi inşa edilmiş, sonradan əhali tərəfindən Ərk qalası adlandırılmışdır. Orta əsr tarixçi və səyyahlarından İbn Bəttutə, Həmdullah Qəzvini, Övliya Çələbi və s. əsərlərində haqqında məlumat verilmişdir. XVII əsrdə divarları və minarəsi bərpa edilmiş, sonralar Təbriz qarnizonu üçün ətrafında binalar tikilmişdir. 1925 –ci ildə Ərk qalasının yanında “Milli bağ” adlanan park salınmışdır.
- 23. Qızılüzən** – Cənubi Azərbaycanın şimal – qərbində çay. Aşağı axınında Səfidrud – Ağ çay da adlanır. Uzunluğu 720 km, hövzəsinin sahəsi 56 min km² –dir. Zaqros dağlarından başlayaraq Xəzər dənizinə tökülür. Şahrud çayı ilə birləşdiyi yerdə su elektrik stansiyası, bənd və su anbarları var.
- 24. Zəmirində** - üreyində, daxilində, içində
- 25. Talış dağları** – Qafqazın cənub – şərqində Azərbaycan Respublikası ərazisində dağ sistemi, Lənkəran fiziki – coğrafi vilayətinin bir hissəsi. Xəzər dənizindən Lənkəran ovalığı ilə ayrılır. Cənub – qərb və şimal – şərqdən Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə əhatələnir. Bir- birinə paralel istiqamətdə uzanan Talış, Peştəsər və Burovar silsilələrindən ibarətdir. Ən uzun (təxminən 100 km) və hündürü Talış silsiləsidir. Talış dağlarının ən yüksək zirvələri olan Qızıyurdu (2435 m), Kömürgöy (2492 m) və Morayurd (2507) bu silsilədə yerləşir. Talış dağlarının Peştəsər və Burovar silsiləsi əsasən qışı çox da soyuq olmayan, yayı isə quraq keçən mülayim – isti iqlimə malikdir. Talış silsiləsinin yüksək hissələri soyuq və quraq iqlimi ilə fərqlənir. Orta temperaturu yanvarda – 6 –dan 1⁰ S -yə dək, iyulda 15 – 21⁰ S –dir. İllik yağıntı 300-400 mm-dən 1900 mm-ə qədərdir. Bəşər tarixinin ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Büzeyir mağarası, əzəmətli Qız qalası, Oğlan qalası, Babək qalası,

Şindan qalası bu dağlarda yerləşir. Ərazisində Hirkan qoruğu və Zuvand yasaqlığı mövcuddur. Çox zəngin yeraltı cərvətlərə, mədən sularına, zümrüd meşələrə malik olan Talış dağlarından baş alan Alaşar, Viləş, Təngərud və s. çayları Xəzər dənizinə tökülür.

26. Səhənd- Cənubi Azərbaycanda vulkanik dağ massivi. Ən hündür zirvəsi Hərəmdağ(3707 metr) hesab olunur. Çox zəngin yerüstü və yeraltı sərvətlərə malikdir. Zirvəsi həmişə qarla örtülüdür.

27. Nihal - cavan ağac, fidan

28. Sultaniyyə - Cənubi Azərbaycanda Zəncan- Qəzvin yolundan 6 km cənubda, dəniz səviyyəsindən 1560-1770 metr yüksəklikdə yerləşən şəhər. Şəhərin əsası 1290-cı ildə Elxani hökmdarı Arqun xanın dövründə(1284-1291) qoyulmuşdur. 1304-cü ildə Elxani hökmdarı Cultan Ulcaytu Xudabəndə(1304-1316) oğlu Əbu Səidin anadan olması münasibətilə şəhəri abadlaşdırıb Sultaniyyə adlandırdı və paytaxtı Təbrizdən bura köçürtdü. Əbu Səidin dövründə(1316-1335) paytaxt yenidən Təbrizə köçürüldü və bu, Sultaniyyənin tənəzzülünə səbəb oldu. 1334-cü ildə Sultaniyyədə mərkəzi hökumətə qarşı qiyam baş verdi və Əbu Səid qiyamı zorla yatıra bildi. Elxanilərin süqutundan sonra Cəlairilər ilə Çobanilər arasında gedən müharibələrdə şəhər əldən-ələ keçdi. 1385-ci ildə Əmir Teymur(1336-1405) Sultaniyyəni işğal etdi. Əmir Teymurun oğlu Miranşah(1368-1408) şəhərdə xeyli tikilini dağıtdırdı və şəhər əvvəlki görkəmini itirərək 17-ci əsrdə bir kəndə çevrildi. Qacarlar dövründə Sultaniyyə yenidən bərpa olundu və 19-cu əsrin əvvəllərində Fətəli şah(1766-1834) orada yay sarayı tikdirdi. 19-cu əsrin axırlarında baş vermiş zəlzələ nəticəsində şəhərə xeyli ziyan dəydi. Sultaniyyədə orta əsrlərə aid olan Ulcaytu Xudabəndə türbəsi, Çələbi oğlu türbəsi(14-cü əsr), Molla Həsən türbəsi(16-cı əsr) bu gün də qalmaqdadır.

- 29. Ulcaytu**–Məhəmməd Xudabəndə(?—1316),Elxani hömdarı(1304-1316), Arqun xanın oğlu. Qardaşı Qazan xanın(1271-1304) vəsiyyətinə görə hakimiyyətə keçmiş və Uçanda monqol əyanlarının qurultayında elxan elan edilmişdir. İslam dinini qəbul etdikdən sonra ona Məhəmməd Xudabəndə adı verilmişdir.
- 30. Mərmuz** - sirli,əfsanələrə bürünmüş
- 31. Yasalamaq** - izah emtək
- 32. Təbah** - məhv olmaq, puç olmuş
- 33. Açışqa** - pəncərə, baca
- 34. Həjar** - XX əsrin tanınmış kürd şairi Əbdürrəhman Şərəfkəndi. 1920-ci ildə İran Kürdüstanının Şərəfkənd kəndində ruhani ailəsində anadan olmuş, 1941-ci ildə azadlıq hərəkatına qoşulmuş, 1942-ci ildə “Komelay JK” adlanan partiyanın sıralarına qəbul edilmişdir.1946-cı ildə keçmiş SSRİ-yə mühacirət etmişdir. “Kürd nəğmələri” adlı şeirlər kitabı 1961-cı ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.
- 35. Səlahəddin**-Səlahəddin Yusif oğlu Əyyubi(1138, İraq,Tikrit şəhəri–4.3.1193,Dəməşq),Misir hakimi(1171-1193), Əyyubilər sülaləsinin banisi. Mənşəcə türkləşmiş kürddür. 1164-1169-cu illərdə hərbi səfərlərdə bacarıqlı sərkərdə kimi şöhrət qazanmış, 1169-cu ildə Misir hakiminin vəziri təyin edilmiş, 1177-ci ildə Misirdə hakimiyyəti ələ alaraq Əyyubilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur. 1187-ci ilin 3-4 iyulunda Hittin(Fələstin) ətrafında səlibçiləri darmadağın etmiş, oktyabrın 2-də Qüdsi, sonra isə Suriya və Fələstinin əksər ərazilərini səlibçilərdən təmizləmişdir. 1189-1192-ci illərdə Üçüncü səlib səfərinə qarşı müsəlman qoşunlarının başçısı olmuşdur.
- 36. Süleyman tək qalx əjləri zəncirlə** - Süleyman peyğəmbər kimi divləri özünə tabe et, zəncirlə bağla, ram et. Süleyman Quranda adı çəkilən peyğəmbərlərdən biridir(?—b.e.ə. təqribən 928-ci il). İsrail-Yəhudi padşahlığının

hökmdari olmuş(b.e.ə.965-928), rəvayətə görə quşların və heyvanların dilini bilirmiş. Rəvayətə görə divlər onun əmri ilə yerin altında ocaq qalayar, sevgilisi Bilqeysin yaşadığı Səba şəhərinin hamamlarını qızdırarmışlar.

37. Rumdan göyçək Urmuda - şair bu misrada Urmiyanın Rum şəhərlərindən gözəl olduğunu bildirir. 1. Rum - qədimdə Romanın, sonralar Roma imperiyasının, onun parçalanmasından sonra (XIV əsr) isə Bizansın bəzi şərq ölkələrində yayılmış adı. Səlcuqilərin (XI – XIV əsrlər) Kiçik Asiyayı işğal dövründə Rum dedikdə Kiçik Asiya nəzərdə tutulurdu. Osmanlı türkləri Bizansı zəbt etdikdən sonra (20 may 1453 –cü il) Balkan yarımadasını Rum və ya Rumeli adlandırdılar. 2. Urmiya – Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünün qərb sahili yaxınlığında, Xoy – Mahabad avtomobil yolunun kənarında, təxminən 190 min nəfərə yaxın əhalisi olan şəhər. 1926 – 1974 –cü illərdə, Pəhləvi rejimi zamanında adı dəyişdirilərək Rezaiyyə qoyulmuşdur. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra (1847) Cənubi Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri də Urmiya xanlığı idi.

38. Axmaca – şlalə, axar suyun qabağına çıxan dərinlik

39. Göylərdə “Yeddi qardaş” – Yeddi qardaş ulduzlarına işarədir

40. Çənlibel – xalq qəhrəmanı Koroğlunun iqamətgahı. Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda bu adda bir neçə qala mövcuddur. Əsasən uca dağ başında tikilən bu qalalar xalq içərisində Çənlibel, yaxud Koroğlu qalaları adı ilə məşhurdur. Bunlara misal olaraq Şəmkir və Gədəbəy ərazilərindəki və Cənubi Azərbaycanın Səlmas şəhəri yaxınlığındakı qalanı göstərmək olar.

41. Heydərbaba dağı - Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Xoşginab kəndi ətrafında çox da hündür olmayan dağ. M. Şəhriyar (1905 - 1989) bu dağı “Heydərbabaya salam” poemasında vəsf etmişdir.

42. **Muğan** - Şimalı və Cənubi Azərbaycanda düzənlik, Kür – Araz ovalığının bir hissəsi.
43. **Qaflantı** – Cənubi Azərbaycanda Miyanə şəhəri ilə Zəncan şəhəri arasında dağ silsiləsi.
44. **Əjlərin qanını yayaraq daşlara** – divləri öldürüb qanlarını daşların üzərinə axıtmaq mənasında.
45. **Qılncı Atabəy parkında itirdim** – Səttarxanın Tehrandakı Atabəy parkında atışmada ağır yaralanmasına işarədir.
46. **Ərdəbil xalçası** – 1539 cu ildə Təbrizdə toxunmuş və Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252 - 1334) məscid türbəsinə vəqf edilmiş xalça. 350 ildən artıq Şeyx Səfi məqbərəsini bəzəyən bu nadir xalça 1893 –cü ildə Londonun Viktoriya və Albert muzeyinə satılmışdır. Xalçanın uzunluğu 10,51 m, eni 5, 34 m, ümumi sahəsi 56, 12 m² -dir.
47. **Bəsti** – səhəng, su qabı
48. **Çoqur** – saz, qopuz
49. **At ildən at ilə** - at ilindən növbəti at ilinə qədər dözmək, yəni on iki il.
50. **Domrul**–“Dədə-Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri. Dastanın beşinci–“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” onun haqqındadır.
51. **Koroğlu** - təqribən 16-cı əsrin 2-ci yarısında yaşaması ehtimal olunan xalq qəhrəmanı. Cəlalilər hərəkatının başçılarından biri. Bu yarı tarixi, yarı əfsanəvi qəhrəman haqqında 18 qoldan ibarət olan məşhur “Koroğlu” dastanı Azərbaycan folklorunun ən mükəmməl nümunələrindəndir.
52. **Şah İsmayıl** - Azərbaycan Səfəvi imperiyasının əsasını qoyan ulu hökmdar, qüdrətli şair, milli kimliyimizin simvollarından biri(17.7.1487- 25.5.1524).Ərdəbildə anadan olmuşdur. Atası Şeyx Heydər(?---9.7.1488) Şeyx Cüneydin(?---3.3.1460) oğlu, anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1423-1478) qızıdır. 1501-ci ildə, on dörd yaşında Təbrizdə şah elan olunmuş, qüdrətli bir dövlət yaratmışdır. Şeirlərini “Xətai” təxəllüsü

- ilə yazmış, doğma Azərbaycan türkcəsində “Dəhnamə” (1506) və “Nəsihətnamə” poemalarının, əruz və heca vəznində çoxlu lirik əsərlərin müəllifidir. 1524 –cü ildə, 37 yaşında Təbrizdə vəfat etmiş, vəsiyyətinə görə Ərdəbildə, babası Şeyx Səfiyyəddinin məqbərəsində dəfn olunmuşdur.
- 53. Özü aləmin baldızı** – gəzəyən, əxlaqsız qadın mənasında.
- 54. Qız qalası** – bu adda Cənubi və Şimali Azərbaycanda bir neçə qala var (Səlmas yaxınlığında, Lerik rayonu ərazisində, Bakıda və s.).
- 55. Səreyin** – Ərdəbildən Tehrana gedən yolun 28 –ci kilometrliyində, Savalan dağının ətəyində bir kənd. Sərin bulaqları və mədən suları ilə məşhurdur. Ən məşhur çeşmələri Qarasu, Sarısu və Camış gölü hesab olunur.
- 56. Savalan** – Cənubi Azərbaycanda, Ərdəbil yaxınlığında zirvələri daima qarla örtülü olan dağ. Məşhur Bəzz qalası, At gölü, Sayın gədiyi və s. burada yerləşir. Hündürlüyü təxminən 4821 metrdir.
- 57. Alarvadı** – hal arvadı, mifik obraz
- 58. Balıqlı çay** – Ərdəbil şəhərinin ortasından axan bir çay
- 59. Kasket** – kaska, dəmir papaq
- 60. Qaynarca** – bulaq adı
- 61. Sufi** – Sufi təriqətinə mənsub olan adam, zahid
- 62. Troyanın daş qapısı** – Troya Yunanıstanda, Kiçik Asiya'nın şimal – qərbində qədim şəhərdir. Qədim yunan eposunda, Homerin (e. ə. VIII – VII əsrlər) “İlliada” və “Odisseya” poemalarında bu şəhərdən və oradakı döyüşlərdən ətraflı danışılır.
- 63. Səməd könlümdədir** – Cənubi Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Səməd Behrəngiyə (1940 - 1969) işarədir.
- 64. Vurğunun adaşı** – Səməd Vurğun - xalq şairi (1906 - 1956)
- 65. Soruşucu** – müstəntiq, itiham edən
- 66. Məftun** – Cənubi Azərbaycanın tanınmış şairi Yadulla Əmini. Şeirlərini həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazmışdır. “Kulak” (“Tufan”) adlı kitabı məlumdur.

- 67. Tülkü kitabı** – M. Xalxalının “Sələbiyyə” məsnəvisi nəzərdə tutulur.
- 68. Şah Abbas** - Səfəvilər sülaləsindən olan I Şah Abbas (27.01.1571 – 19.01.1629). 1587 – 1629 –ci illərdə hökmdarlıq etmiş, 1597 -1598 –ci illərdə paytaxtı Qəzvindən İsfana köçürmüşdür.
- 69. Banəğir** – xırda pul, qəpik – quruş
- 70. Məhəmmədbağır Xalxali** – XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi. 1829 –cu ildə Xalxal vilayətinin Qarabulaq kəndində Molla Heydər adlı bir şəxsin ailəsində anadan oilmuş, Zəncanda, İsfanada ali ruhani təhsili almış, təhsilini tamamladıqdan sonra doğma kəndinə qayıdaraq ömrü boyu orada yaşamış, 1900 –cu ildə vəfat etmişdir. Həm heca, həm də əruz vəznində yazdığı çoxlu lirik əsərləri ilə yanaşı, məşhur “Sələbiyyə” (“Tülkünəmə”) məsnəvisinin də müəllifidir. Əsər 1893 –cü ildə yazılmış, təkrar – təkrar Təbrizdə, bəzi hissələr isə Bakıda nəşr olunmuşdur.
- 71. İsfahan** – İranın mərkəzi hissəsində, Zayəndərud çayı sahillərində şəhər. Tehrandan sonra İranın ikinci böyük şəhəri hesab olunur.
- 72. Taqəti taq** – burada halı pisləşdi mənasında
- 73. Vüslət** – aşiqin sevgilisinə qovuşması
- 74. Sayə** - kölgə
- 75. Pülük** – üfürmək
- 76. Şihə** - atın bərkdən kişnəməsi; burada ucadan qışqırmaq mənasında
- 77. Müəzzin** – azançı, azan verən
- 78. Arşın** – uzunluq vahidi, metr
- 79. Fərəc** – sevinc, təsəlli
- 80. Tömə** - azuqə, ərzaq, yeyinti
- 81. Sərsər yeli** – hərcayi külək; gərmic.
- 82. Sərməşq** – nümunə, nüsxə
- 83. Ola həngam əsrəri – nihənə** - burada gizli sirlərin olduğu yerlərə çatmaq mənasında

84. **Zülmətsəra** – qaranlıq qəsər, saray
85. **Kəminə** - aciz, həqir; burada əleyhinə mənasında işlənir
86. **Səs – sələm** – səs, soraq
87. **Cıdalı pir** – ocaq, ziyarətgah yeri
88. **Tərəhhüm** – rəhm etmə, yazığı gəlmə
89. **Əzvay** – təlx, acı
90. **Qəyim** – möhkəm, bərk
91. **Naci** – qurtulan, nicat tapan
92. **Beytül -hərəm** – Məkkəyə verilən ad
93. **Əzəm** – çox böyük, görkəmli
94. **Bərzəx** – burada Cənnətlə Cəhənnəmi ayıran keçid mənasında
95. **Səhl** – burada asan, çətin olmayan mənasında
96. **Duzəx** – cəhənnəm
97. **Xilaf** – zidd, əks
98. **İxtilat** – intizamsızlıq, qaydasızlıq
99. **Şərarət** – yamananlıq, pislilik
100. **Bəyazid** – Bəyazid Bistami, orta əsrlərin tanınmış ilahiyyat alimlərindən biri.
101. **Yəzid** – Əməvilər sülaləsinin ikinci hökmdarı, 680 –ci ilin sentyabr ayında Kərbəla çölündə İmam Hüseyni və onun tərəfdarlarını öldürtdüyü üçün tarixdə həmişə lənətlə yad edilir.
102. **Şəbih** – bənzər, oxşar
103. **Özün “Latəkulu” hökmün deyirsən- özün**
“haqqınız olmaya-olmaya bir-birinizin mallarını yeməyin”
hökmünü verirsən
104. **Qarama-qapaz**
105. **Bəy tayası**-burada iri, od düşəndən sonra söndürülməsi çətin olan ot tayası mənasında
106. **Müstəhəqq** - ehtiyacı olan, möhtac
107. **Cürm** - günah
108. **Müdəlləl** -dəlil ilə isbat olunmuş
109. **Mücelləl** – burada aydın, aşkar mənasında
110. **Muxatəb** – söz deyilən, xitab olunan şəxs

111. **Şərm** –abır, həya
112. **Azər** –burada oda, atəşə qulluq edən mənasında
113. **Adab** –qayda-qanunlar, adətlər
114. **Xor düşün var** –burada pis görünüş, duruş mənasında
115. **Sövt** –səs, avaz
116. **Zəlalət cadəsi** – pislilik, zülm yolu
117. **Zey** –yol, iz, xətt
118. **Möqf elə lafın** – boş sözlərini sona çatdır, qutar
119. **Kütah** – qısa, müxtəsər
120. **Kinə** -kin, qisas, intiqam
121. **Büğz** -ədavət, nifrət
122. **Gecə nisfi** –gecənin yarısı
123. **Amac** –nişanə, hədəf
124. **Müsəlləm** –təslim edilmiş, tapşırılmış
125. **Müşəxxəs** –tanınmış, şəxsiyyəti bəlli
126. **Mükərrər** –təkrar olunmuş; dəfələrlə
127. **Nuri-eyn** –gözün nuru
128. **Təarüf** –tanışlıq, bır-birini tanıma
129. **Tənazür** –bir-biri ilə mübahisə etmə
130. **Cərh** –yaralama; təhqir etmə
131. **Darğa** - xəbər aparıb xəbər gətirən; ağanın buyruqçusu
132. **Möhtəsib** – nəzarətçi, məmur
133. **Malik** – yiyə, sahib, sahibkar
134. **Mübaşir** – tapşırığı yerinə yetirən, icra edən
135. **Bak** – qorxu ehtiyat
136. **Kələntər** – kəndin böyüyü, hakimi
137. **Əmri** - **məruf** – məlum olan; hər kəsin bildiyi iş, sərəncam
138. **Kəffarə** - bağışlama; günahın bağışlanması üçün dini cəza
139. **Zina** – qeyri – qanuni cinsi əlaqə
140. **Təməllüq** – yaltaqlanma, yaltaqlıq
141. **“Dəlikli daş”, “Piri- Mehrab”** – pir, ocaq adları
142. **Məzəllət** – zəlillik, xarlıq, mənfurluq
143. **Nani** – cöv – arpa çörəyi

144. **Qəsrül – kəramə** - kəramət, lütf, ehsan qəsri
145. **Şügl** – iş, məşğuliyyət
146. **Küləh** – papaq
147. **Səra** – saray, qəsri; burada yer mənasında
148. **Təhəyyür** – heyran olma, heyretə düşmə
149. **Həmdsurə** - Fatihə surəsi
150. **Əhli – qübur** – qəbristanlıq əhli
151. **İcabət** – cavab vermə; razı olma; itaət etmə
152. **Müddəa** – iddia, tələb
153. **Xərrə yaxıldı** – təzək (eşşək təzəyi) yaxıldı, sürtüldü
154. **Təqəddüs** – müqəddəs sayma, əzizləmə
155. **Təcəssüs** – diqqətlə araşdırma, yoxlama
156. **Üqba** – axirət, o biri dünya
157. **Çöbələn dərdi** – qıc olma, ayaqların tutulması, yeriyə bilməmək
158. **Seyd** – ov , şikar
159. **Umsuq** – tamarzı; kənardan tamahla baxma
160. **Mürəxxəs** – icazəli olan
161. **Sürur** – sevinc, şadlıq
162. **Əhlən və səhlən** – xoş gəlibsən; sağ və salamat ol
163. **Hətmən** – mütləq, hökmən
164. **Nəiməl-fətha ənt** - nə gözəl cavab
165. **Müşəvvəs** – həyəcanlı, qarmaqarışıq
166. **Müşərrəf** - şərəflənmiş, şərəfli
167. **Təğafül** – özünü bilməməzliyə vurmaq, yaddan çıxarmaq
168. **Natəvan** – xəstə
169. **Məzur** – bir hadisənin qarşısında qalma
170. **Məqdur**- mümkün qədər
171. **Somə** - ibadət, orucluğu
172. **Yengi – hilal** – Ramazan ayı başa çatandan sonra yeni ayın birinci günündə görünən Ay; təzə ay
173. **“Kitabi-Dədə Qorqud”-V1-1X** əsrlərdə formalaşmış Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı. Bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan dastanın elm aləminə Drezden və

Vatikan kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları məlumdur. Drezden əlyazması 1052-ci ildə yazıya köçürülmüşdür.

- 174. Nizami Gəncəvi(1141-1209)-** Dahi Azərbaycan şairi. Lirik şeirlər divanı (iyirmi min beytdən ibarət olduğu guman edilən həmin divandan hələ ki, 120 qəzəl, 6 qəsidə və 30-a yaxın rübai elm aləminə məlumdur) və 1174-2003-cü illər arasında yazdığı beş poeması ilə(“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) bütün dünyada məşhurdur.
- 175. Qətran Təbrizi(1012-1088)-** “Ət-təfasir”(“Şərhlər”) adlı lüğəti və farsca lirik şeirlər divanı zəmanəmizə qədər gəlib çatan Azərbaycan şairi.
- 176. Hümam Təbrizi-** XIİİ əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi. Elm aləminə “Dəhnamə” adlı fars dilində yazdığı bir poeması məlumdur.
- 177. Marağalı Övhədi(1274-1338)-** Nizami ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən olan Azərbaycan şairi. “Cami-Cəm”, “Dəhnamə” adlı iki poemanın və lirik şeirlər divanının müəllifidir.
- 178. Müəllif yandır.** Azərbaycan türkcəsində İ. Nəsimidən əvvəl **İzəddin Həsənoğlu(XII əsr), Şeyx Səfiəddin Ərdəbili(1252-1335), Qazi Bührənəddin(1334-1398)** və başqalarının ölməz bədii əsərlər yaratması məlumdur.
- 179. Hürufilik təriqəti-** XIV əsrdə hakim dini ideologiya ilə müəyyən mənada müxalifətdə olan bədətçi, köhnəliyin bəyənmədiyi, Allahla bütün aləmin eyniliyini bəyan edən fikir cərəyanı. Hürufiliyin vətəni Azərbaycan, banisi isə Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur.
- 180. İmadəddin Nəsimi(1369-1417)-** Ana dilində yaranan ictimai-fəlsəfi şeirin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri. F. Nəimi ilə tanışlığına qədər(1386) şeirlərini “Seyyid”, “Seyyid Hüseyni”, “Hüseyni” təxəllüsləri ilə yazmış, F. Nəimi ilə tanışlıqdan və onun müridi olduqdan sonra “Nəsimi” təxəllüsünü qəbul etmişdir. Azərbaycan türkcəsi və farsca lirik şeir divanları ilə yanaşı, ərəb dilində də

şeyrləri vardır. 1417-ci ildə Syltan Müəyyədin əmri ilə Suriyanın Hələb şəhərində vəhşicəsinə- diri-diri dərisi soyulmaqla edam edilmişdir.

181. Fəzlullah Nəimi(1339-1394)- Hürufi təliminin əsasını qoyan Azərbaycan mütəfəkkiri. “Cavidannamə”, “Məhəbbətnamə”, “Növmnamə”, “İsgəndərnəmə”, “Vəsiyyətnamə” adlı elmi-fəlsəfi əsərləri vardır. 1394-cü ildə Naxçıvanın Əlincə qalasında vəhşicəsinə edam etdirilmişdir.

182. Əmir Teymur(1336-1405)- Türk əsilli barlas tayfasından olan dövlət xadimi, sərkərdə. Teymurilər imperiyasının banisi. Tarixdə daha çox Teymurləng və Topal Teymur adı ilə məşhurdur.

183. Miranşah(1368-1408)- Əmir Teymurun oğlu, sərkərdə. Atasını Xorasan(1380), İran və İraq(1393) və Azərbaycana hakim təyin etmişdi. Təbriz şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə Qara Yusif tərəfindən öldürülmüşdür.

184. Müəllif yandır. İ. Nəsimi Təbrizdə yox, Hələb şəhərində edam olunmuşdur.

185. Məhəmməd Müsəddiq(1881-1967)- İranın siyasi və dövlət xadimi, hüquqşünas. Milliyətcə Azərbaycan türküdür. Azərbaycan valisi olmuş(1922), dəfələrlə məclisə deputat seçilmiş, “Milli Cəbhə”nin yaradıcılarından. 1951-1953-cü illərdə İranın Baş naziri olmuş, 19 avqust 1953-cü il dövlət çevrilişində günahkar bilinərək üç il azadlıqdan məhrum edilmişdir. Həbs müddəti qutardıqdan sonra Əhmədabad şəhərindəki malikanəsinə sürgün edilmiş, polis nəzarəti altında yaşamışdır.

186. Səfəvi hakimiyyəti- Təbriz şəhəri paytaxt olmaqla 1501-ci ildə əsas Şah İsmayıl Xətai tərəfindən qoyulmuş, 1836-cı ilə Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti zəbt etməsinə qədər davam etən Azərbaycan hakimiyyəti, imperatorluq.

187. Rza şah(1878-1944)- İran şahı(1925-1941), Pəhləvilər sülaləsinin banisi, qeyri-fars millətlərin hüquqlarını

qəddarcasına tapdalayan fars şovinisti. Dərin savada malik olmayan bu qəddar zabıt dövlət çevrilişinə başçılıq etmiş(21 fevral 1921), 1921-23-cü illərdə İranın hərbi naziri, 1923-25-ci illərdə isə Baş naziri olmuşdur. 1925-ci ildə Qacar sülaləsinin sonuncu şahı olan Əhməd şahı (şahlıq illəri 1909-1925-ci illər) ingilislərin köməyi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq şahlığı ələ keçirmişdir. Sovet-ingilis qoşunları İrana daxil olduqdan sonra(1941-ci ilin avqustu) bu faşist təfəkkürlü almanpərəst diktator oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvinin xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkərək ölkəni tərk etmiş, Cənubi Afrika Respublikasında yaşamağa məcbur olmuşdur. O, Yohannesburq şəhərində vəfat etmiş, cənazəsi İrana gətirilərək Rey şəhərində dəfn edilmiş, İran İslam İnqilabından sonra məqbərəsi partladılmışdır(may 1980-cı il).

188. Kürdüstan- İranın dağlıq hissəsində- İran yaylasında əhalisinin əksəriyyəti kürdlərdən ibarət olan inzibati ərazi.

189. Xuzistan-İranın cənub qərbində əhalisinin əksəriyyəti ərəblərdən ibarət olan vilayət- ostan. İnzibati mərkəzi Əhvaz şəhəridir.

190. Məşrutə inqilabı- 1905-1911-ci illər İran inqilabı.

191. Şübiyyə- həfi mənası başqa xalqlar anlamındadır. V111 əsrdə yaranmış və müsəlman ölkələrində ərəblərin hakim rolunu inkar edən ictimai-siyasi hərəkət. İranda daha çox yayılmış, əsas xadimləri İbn əl-Müqəffa, Həməzə əl-İsfahani, Biruni hesab olunur.

192. “Şahnamə”- fars-tacik şairi Əbülqasim Firdovsinin(934-1020) İran şahlarının tarixindən bəhs edən 60 min beytdən ibarət, əlli hökmdarla bağlı hekayətlərin verildiyi poeması. Şair əsəri Qəznə hökmdarı Sultan Mahmud Səbuktəkinin sifarişi ilə qələmə almış, üzərində 35 il işləyərək 994-cü ildə tamamlamışdır. Poemanın bir çox hissələri müxtəlif zamanlarda Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir.

- 193. Hafiz Şəmsəddin Məhəmməd Şirazi(1325-1389)-** fars sufi şairi. Daha çox lirik-aşıqanə qəzəlləri ilə məşhurdur. Möhkəm yaddaşa malik olub Qurani əzbər bildiyi üçün “Hafiz” ləqəbi götürmüşdür. Bir sıra əsərləri dilimizə tərcümə olunaraq çap edilmişdir.
- 194. Məkkə-** Səudiyyə Ərəbistanındakı Hicaz əyalətinin mərkəzi. Dünya müsəlmanlarının müqəddəs ziyarətگاهی.
- 195. Kəsrəvi Təbrizli(1890-1946)-** görkəmli tarixçi, publisist və hüquqşünas. Əhməd Kəsrəvi mihiyyətə Azərbaycan türküdür. Onun fars dilində yazılmış “İranın Məşrutə tarixi”, “Naməlum hökmdarlar”, “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili”, “Şex Səfi və onun nəbəbi” və s. bu kimi çox qiymətli əsərləri vardır.
- 196.** Bu şeir Səid Səlməsinindir. **Səid Ağabala oğlu Səlməsi(1883-1909)** Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından olmuş, zülm və istibdadı ifşa edən əsərləri ilə tanınmışdır.
- 197. Səngləc parkı-** Tehrandakı Atabəy parkı nəzərdə tutulur.
- 198. Militarizm dikturası-** başqa ölkələri silah gücünə zəbt etmək və ölkə daxilində zəhmətkeşlərin sinfi çıxışlarını yatırmaq üçün hərbi hazırlıq tədbirlərini genişləndirən diktatura rejimi.
- 199. Şeyx Məhəmməd Xiyabani(1880-1920)-** publisist, siyasi xadim. 1918-1920-ci illərdəki Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri, 1920-ci ilin iyun ayının 24-də yaradılan Milli Azərbaycan Hökumətinin(Azadistan) başçısı. 1920-ci ilin sentyabr ayının 12-də şah qoşunları ilə Təbrizdəki qeyri-bərabər döyüşdə vəhşicəsinə öldürülmüşdür.
- 200. “Təcəddüd”-** Azərbaycan Demokrat Partiyasının orqanı. 1917-ci ilin sentyabrından 1920-ci ilin sentyabrına qədər Təbrizdə farsca nəşr olunmuşdur. Redaktoru Ş. M. Xiyabani idi. Qəzetdə ara-sıra Azərbaycan türkcəsində də yazılar dərc olunurdu.

- 201. “İctimaiyyun-e amiyyun”**-1905-ci ildə əvvəlcə Təbrizdə, sonra usə İranın digər şəhərlərində təsis edilən sosial-demokrat siyasi təşkilatları.
- 202. Heydər Əmioğlu(1880-1921)-** Tarverdiyev Heydər Ələkbər oğlu İran fəhlə və milli-azadlıq hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri olmuşdur. Məşrutə inqilabının rəhbərlərindən olan H. Əmioğlu Səttarxanın təklifi ilə Xoy şəhərinin qubernatoru olmuş(1908-1909), inqilabın məğlubiyyətindən sonra xaricə getmiş, 1920-ci ilin noyabrında İran Kommunist Partiyasının baş katibi seçilmişdir. O, Gilan Respublikasının xarici işlər komissarı vəzifəsində çalışmış, 16 oktyabr 1921-ci ildə Gilan Respublikasının başçısı Kiçik xan tərəfindən İnqilabi Komitənin iclasında iştirak etmək bəhanəsi ilə Pecixan qəsəbəsinə dəvət olunmuş və orada xaincəsinə öldürülmüşdür.
- 203. Əli Müsyo**-Məşrutə hərəkatının fəalllarından biri
- 204. Azadistan**- 1920-ci il iyun ayının 24-də Ş. M. Xiyabaninin başçılığı ilə Təbrizdə qurulmuş milli-demokratik Azərbaycan dövləti.
- 205. Seyid Ziya- Rza xan çevrilişi**- 1921-ci ilin 21 fevral dövlət çevrilişi nəzərdə tutulur. Məhz həmin çevrilişdən sonra Rza xan hərbi nazir, sonra Baş nazir, daha sonra isə şah oldu.
- 206. Məhəmmədəli şah**- Qacarlar sülaləsindən olan altıncı İran şahı (şahlıq illəri 1907-1909-cu illər).
- 207. Ariya irqçiliyi**- XIX əsrin ortalarında mürtəcə irqçilik nəzəriyyələrində irəli sürülmüş qeyri-elmi, qeyri-insani termin, fikir cərəyanı. Mahiyyəti özünü başqa millətlərdən üstün tutmaq, özünü xüsusi bir irq kimi tanımaq və tanıtmaqdır.
- 208. Daryuş**- b.e.ə. yaşaması ehtimal olunan fars əsilli İran hökmdarı.

- 209. Kuruş(e.ə.? –e.ə.530)**-Midiya hökmdarlığına qarşı çıxmış(e.ə.558) fars tayfalarının başçısı, qədim İran hökmdarı(e.ə.558-530), Əhəmənilər sülaləsinin banisi.
- 210. Zərdüşť(e.ə.569-492)**- atəşpərəstlərin dini kitabı olan “Avesta”nın müəlliflərindən biri, Zərdüşťilik dininin yaradıcısı, peyğəmbər.
- 211. Mirzəli Möcüz Hacıağa oğlu Şəbüstəri(1973-1934)**- Azərbaycanın məşhur satirik şairi, M. Ə. Sabir(1862-1911) ədəbi məktəbinin Güney Azərbaycandakı ən tanınan və sevilən nümayəndəsi.
- 212. Dünya müharibəsi-** 1914-1918-ci illər dünyanın 33 dövlətinin iştirak etdiyi Birinci dünya müharibəsi.
- 213. Pərvin Etisami(1906-1941)**- Təbrizdə anadan olmuş, Tehrandakı Amerika qız məktəbini bitirmiş(1924), 35 yaşında vəfat etmiş və Qum şəhərində dəfn olunmuşdur. Şairin sağlığında çap etdirdiyi şeirlər divanı(1935) ölümündən sonra dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bu istedadlı və cəsarətli Azərbaycan şairinin bizə gəlib çatan ədəbi irsi fars dilindədir. Əsərlərinin bir qismi Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdir.
- 214. Tağı Ərani(1902-1937)**- Təbrizdə anadan olmuş, Tehran Tibb Universitetində oxumuş(1920-1922), sonra Almaniya gedərək Berlin Universitetinin fizika-kimya fakültəsini bitirmiş, 1928-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir çox dərsliklərin, elmi, bədii və publisist əsərlərin müəllifidir. Rza şahın əmri ilə həbs olunmuş, Tehrandə gizli şəkildə mühakimə olunaraq fevralın 4-də zindanda öldürülmüşdür.
- 215. Nima Yuşic(1897-1960)**- fars şairi, tənqidçi və sənətsünas. Əsl adı Əli İsfəndiyaridir. Fars poeziyasında “Yeni şeir”(“Şeire-nou”) hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuşdur.
- 216. Möcüzün açdığı qız məktəbi-** M. Ə. Möcüzün uzun müddət davam edən mübarizələrdən sonra 1932-ci ildə Şəbüstər şəhərində qızlar üçün açdığı məktəb.

- 217. Tudə Partiyası-** İran Xalq Partiyası. 1941-ci ilin oktyabrında yaradılmış, İranın milli müstəqilliyini və suverenliyini özünün başlıca məqsədi elan etmişdir.
- 218. Demokrat Partiyası(ADF)-** 1945-ci ilin 3 sentyabrında Təbrizdə yaradılmışdır. Tudə Partiyasının Azərbaycan əyalət təşkilatı sentyabrın 7-də ADF-lə birləşmişdir. İlk qurultayı 1945-ci ilin oktyabrında keçirilmiş, S. C. Pişəvəri(1892-1947) partiyanın sədri seçilmişdir.
- 219. Şəhrivər hadisəsi-** İkinci dünya müharibəsi dövründə sovet və ingilis qoşunlarının müvəqqəti olaraq İran ərazisinə daxil olması şəmsi tarixinin (günəş ili) şəhrivər ayına (23 avqust-23 sentyabr) təsadüf etmişdir. Bu səbəbdən də müttəfiq orduların İrana daxil olduğu zamanlar tarixşünaslıqda Şəhrivər hadisələri kimi qeyd olunur.
- 220. Firidun İbrahimi Qəni oğlu** (1919-1947)-Cənubi Azərbaycanda milli –demokratik hərəkatın rəhbərlərindən biri. 1943-cü ildən İran Xalq Partiyasının üzvü. Hüquqşünas, “Xavəre-nov” qəzetinin redaktoru. Azərbaycan Milli Hökumətinin baş prokuroru (12 dekabr 1945-dekabr 1946), “Babək ”adlı könüllü dəstələrin təşkilatçılarından biri, imperializmi ifşa edən kəskin publisist məqalələrin müəllifi. 1947-ci ildə şah cəlladları tərəfindən Təbrizdə vəhşicəsinə edam edilmişdir.
- 221. Madlar-b.e.ə.** IX-VII-ci əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda məskunlaşmış türk əsilli tayfalar, qədim Midiya dövlətinin sahibləri. Ən məşhur hökmdarları Deyok (e.ə. VIII-VII əsrlər), Kiaksar (e.ə. 624-585) və Astiaq (e.ə. 585-550) olmuşdur.
- 222. “Şairlər məclisi”**-1944-1945-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş ədəbi məclis. Ə.Fitrət, M.Etimad, F.Məhzun, M.Biriya, B.Azəroğlu, M.Niknam, Ə.Tudə, M.Gülgün, Aşıq Hüseyn Cavan və başqaları məclisin fəal üzvləri idilər. 1946-cı ildə “Şairlər məclisi” əsasında Azərbaycan şair və ədibləri cəmiyyəti yaradıldı.

- 223. “Heydər babaya salam”** –Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın(1905-1988) birinci hissəsi 77, ikinci hissəsi 48 bənddən ibarət beşlik şəklində yazılmış poeması.
- 224. Əli Tudə(1924-1996)-** Əli Qulu oğlu Cavadzadə, tanınmış Azərbaycan şairi. Milli hökumət dövründə əvvəlcə Maarif Nazirliyində şöbə müdiri, sonra isə Təbriz Dövlət Filarmoniyasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Milli hökumətin süqutundan sonra Sovet Azərbaycanına mühacirət etmiş, Bakıda yaşamışdır. “Cənub nəğmələri”, “Vətən sevgisi”, “Arazın o tayında”, “Yanıqlı tütək”, ”Ömrün illəri”, “Söz ömrü”, “Mühacir qeyrəti”, “Mənim səsim” və s. kitabların müəllifidir.
- 225. Balas Azəroğlu(1921)-** Balas Allahbağış oğlu Abizadə, Azərbaycanın xalq şairi. Milli hökumət dövründə Azərbaycan Dövlət Radio Komitəsinin sədr müavini vəzifəsində çalışmış, 1947-ci ildən Bakıda yaşayır. “Şeirlər”, “Səhər şəfəqləri”, “Elə oğul istəyir vətən”, “İtmiş qız haqqında dastan”, “Seçilmiş əsərləri”, “Mənim günəşim”, “Yarpaqlar töküləndə” və s. bu kimi şeir kitablarının müəllifidir.
- 226. Mədinə Gülgün(1926-1991)-**Mədinə Nurulla qızı Ələkbərzadə, tanınmış Azərbaycan şairi. İlk şeirləri 1945-ci ildə Təbrizdə çıxan “Vətən yolunda” qəzetində dərc olunmuşdur. O da məsləkdaşları kimi Milli hökumətin süqutundan sonra Bakıya pənah gətirməyə məcbur olmuşdur. “Sülhün səsi”, “Yadigar üzük”, “Pərvanə”, “Təbriz qızı”, “Fəridun”, “Xatirələrimin nəğməsi”, “Yora bilməz tyollar məni” və s. kitabların müəllifidir.
- 227. Mir Mehdi Etimad-**1900-cu ildə Təbrizdə anadan olmuş Güney Azərbaycan şairi və maarif xadimi. “Gül qönçəsi”, “Ayneyi-əxlaq”, “Gəlinlər bəzəyi” və s. bu kimi kitabları çap olunmuş, “Şairlər məclisi”nə rəhbərlik etmişdir.
- 228. Səhhaf Hüseyn-**1906-cı ildə Təbrizdə anadan olmuş, cildçiliklə məşğul olduğundan “Səhhaf” ləqəbini

götürmüşdür. Şeirlərinin əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsindədir.

- 229. 28 Mordad-** 19 avqust 1953-cü ildə ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin yaxından köməyi, birbaşa iştirakı və general Zahidinin başçılığı ilə edilmiş dövlət çevrilişi. Bu hadisə nəticəsində M. Müsəddiq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış və xaricə qaçan Məhəmməd Rza Pəhləvi(19198-1980) yenidən İrana qayıtmış və taxt-taca sahib olmuşdur.
- 230. Xruşşov Nikita Sergeyeviç (1894-1971)-**sovet dövlət xadimi, 1953-cü ilin sentyabrından 1964-cü ilin oktyabrına qədər Sov. İKP MK birinci katibi, SSRİ-nin rəhbəri.
- 231. Qulam Yəhya (1906-1986)-**Cənubi Azərbaycan Milli hökumətinin generalı, Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin sədri(1958-1986)
- 232. Maksim Qorki (1868-1936)-**rus sovet yazıçısı. “Həyatın dibində”, “Meşşanlar”, “Ana”, “Şahin nəğməsi”, “Düşmənlər” və sair bu kimi əsərlərin müəllifi.
- 233. Həbib Sahir (1903-1989)-**tanınmış Azərbaycan şairi. “Mənzum məktub”, “Söylə Tanrı”, “Bir toxucu qıza ”, “Salam”, “Kövşən” və s. bu kimi əsərlərin müəllifi.
- 234. Miili Cəbhə-**1949-cü ildə Məhəmməd Müsəddiqin də iştirakı ilə yaradılmış ictimai-siyasi burjua təşkilatı. Əsas məqsədi İran neftinin milliləşdirmək və ölkəni xarici kapitalistlərin asılılığından xilas etmək idi.
- 235. Mahabad Cümhuriyyəti-**1946-ci ilin dekabrında İran Kürdüstanında Kürdüstan Demokrat Partiyasının rəhbərliyi ilə yaradılmış Kürdüstan Milli Hökuməti. Hökumətə Rəhim Qazi rəhbərlik edirdi. 1946-ci ildə şah qoşunları Kürdüstanı işğal etdikdən sonra hökumətin fəaliyyətinə son qoyuldu.
- 236. Xomeyni(1909-1989)-** Ayətullah Seyid Ruhulla Müstəfəvi, İran İslam Respublikasının qurucusu və dini rəhbəri(1978-1989)

- 237. Səməd Behrəngi (1939-1968)**-tanınmış Azərbaycan yazıçısı və maarif xadimi. Məhəmməd Rza şah cəlladları tərəfindən öldürülərək Araz çayına atılmış, ölümündən sonra “Balaca qara balıq ” kitabı İtaliyada beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı sərgisində birinci diploma və qızıl nişana layiq görülmüşdür (1969).
- 238. Rizaiyyə**- Qərbi Azərbaycan ostanının inzibati mərkəzi mərkəzi olan qədim Urmiya şəhərinə 1926- 1979-cu illərdə bədnam Pəhləvi rejimi tərəfindən verilmiş ad.
- 239. “Azərbaycan” jurnalı**-1923-cü ildən Bakıda nəşr olunan aylıq ədəbi-bədii məcmuə. Müxtəlif vaxtlarda “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Revolusiya i kultura”, “Vətən uğrunda” adları ilə nəşr olunmuşdur. 1952-ci ildən “Azərbaycan ” adı ilə çıxır.
- 240. Rəşid Behbudov (1915-1990)**-Azərbaycan sovet müğənnisi, SSRİ xalq artisti, Sosialist əməyi qəhrəmanı.
- 241. Səhənd Bulud Qaraçorlu (1928-1979)**-tanınmış Güney Azərbaycan şairi. “Fədailər marşı”, “Alqış”, “Araz”, “Sazımın sözü”, “Qardaş andı” və s. əsərləri vardır.
- 242. 21 Azər**-12 dekabr 1945-ci il. Həmin gün Təbrizdə Azərbaycan Milli Hökuməti yaradıldı. Məclisin qərarı ilə Milli Hökuməti təşkil etmək ADF MK-nin sədri S.C. Pişəvəriyə tapşırıldı.
- 243. Məmməd Rahim (1907-1977)**-Azərbaycanın xalq şairi. Bir sıra əsərlərin, o cümlədən “Leninqrad göylərində” poemasının müəllifi.
- 244. M. Rahimin M. Şəhriyara yazdığı şeirlər nəzərdə tutulur**-M. Rahim M. Şəhriyara iki şeir ithaf etmiş, birincisini “Şəhriyara açıq məktub”, ikincisini isə “Qardaşım Şəhriyara ikinci məktub” adlandırmışdır . “Yenə coşdu təbim, mənə saz verin” misrası ilə başlanan birinci şeir otuz, “Eşidib səsini, əziz Şəhriyar” misrası ilə başlanan ikinci şeir isə on beş bənddən ibarətdir. M. Şəhriyar M. Rahimin birinci şeirinə “Ağ göyərçin, ağ

qanadın açarsan” misrası ilə başlayan iyirmi səkkiz bəndlik şeirlə, ikinci şeirinə isə “İgidlər yurdu Qafqazım, sənə məhdən salam olsun, Sənin eşqindən İranda hənuz səbri talan vardır” beyti ilə başlayan iyirmi iki misralıq şeirlə cavab vermişdir.

245. Səhəndin Şəhriyara yazdığı şeir- “Bir əlimdə qələm, bir əldə kağız” misrası ilə başlayan və “Hörmətli ustad böyük Şəhriyara” adlanan bu şeir qırx beş bənddən ibarətdir.

246. “Sazımın sözü”- Səhəndin “Dədə Qorqud” dastanları əsasında yazaraq 1965-ci ildə gizli şəkildə çap etdirdiyi əsərinin birinci cildi. Səhənd “Sazımın sözü” əsərinin ikinci cildini “Dədəmin kitabı” adı ilə yenə də gizli şəkildə nəşr etdirmişdir.

247. Fərzanə Məhəmmədli (1923-2006)- dilçi və folklorşünas alim. “Azərbaycan xalq mahnıları”, “Azərbaycan söz inciləri”, “Azərbaycan folklor antologiyası” və s. kitabların, “Varlıq” jurnalında dərc olunan bir çox fundamental məqalələrin müəllifi.

248. Sadiq Hidayət – XX əsr yeni fars nəsrinin yaradıcılarından biri. “Avara”, “Hacı ağa”, “Kor bayquş” və s. əsərlərin müəllifi.

249. M. Behazin- XX əsr fars ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri, tərcüməçi və ədəbiyyatşünas.

250. Əxəvan Salis- XX əsr fars şeirinin nümayəndəsi.

251. Stalin İosif Cuğaşvili Vissarionoviç (1879-1953)- 1922-ci ildən Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının baş katibi, 1924-cü ildən SSRİ-nin rəhbəri. 1941-ci ildən partiyanın baş katibi olmaqla yanaşı, həm də Sovet Silahlı Qüvvələrinin ali baş komandanı olmuşdur.

252. Mao Tsezedun (1893-1976)- Çin dövlət və siyasi xadimi. Çin Xalq Respublikasının rəhbəri (1949-1976). Çin Kommunist Partiyasının sədri və Silahlı Qüvvələrin baş komandanı.

Mündəricat	səh.
<i>Azdlıq fədaisi</i>	3-23
<i>Qoşmaca</i>	25
<i>Yalqız qara ağac</i>	25-26
<i>Səttərxan atlıları</i>	26-27
<i>Durnalar keçəndə</i>	28-29
<i>Yağdı yağışlar</i>	29-30
<i>Atəş</i>	30-31
<i>Nolardı</i>	32
<i>Döşündəki qızıl gül</i>	32-34
<i>Çal, aşığı!</i>	34-35
<i>Sevgilim olarsanmı?</i>	35-38
<i>Bayatı</i>	38
<i>Yurd</i>	38-40
<i>Qəm nəğməsi</i>	40
<i>Yol</i>	41-43
<i>Dan yeri</i>	43-44
<i>Sultaniyyə sarayı</i>	44-46
<i>Mən kiçik bir çəyirdək idim</i>	46-47
<i>Kürdüstan</i>	48-49
<i>Işıq</i>	49-51
<i>Dəmirçi</i>	51
<i>Əl - ələ</i>	52
<i>Axmaca</i>	52-53
<i>Tozlu piano</i>	54
<i>Sığırçın</i>	55
<i>Yaşıl</i>	55-56
<i>Oğlan, oxu</i>	56-57
<i>Papağım, qılincim və atım</i>	57-60
<i>Qılinc nağılı</i>	61-63
<i>Təbil mahnısı</i>	63
<i>Belə idi Qız qalasının uçması</i>	64-65

<i>Gecə</i>	66
<i>Qara gecənin çırağı</i>	67
<i>Səhər</i>	67
<i>Qurd və şəhər</i>	68-69
<i>Qaynarca</i>	69-70
<i>Hankı torpağa</i>	70-71
<i>Nisgil muncuqları</i>	71
<i>Kiçik növhə</i>	71-72
<i>Oxa tay ata</i>	73
<i>Səməd könlümdədir</i>	74-75
<i>Sınıq</i>	75-76
 <i>Tərcümələr</i>	
 <i>İnsan və soruşucu</i>	 77-80
<i>Yeli səsləyirik</i>	80-81
 <i>Poema</i>	
<i>Tülkü kitabı</i>	83-112
 <i>Azərbaycan və milli məsələ</i>	 113-153
 <i>İzah, şərh və çətin anlaşılan sözlərin lüğəti</i>	 154-176